

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

EEN TOEKOMST VOOR KERKEN

Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen

Jacobus Minor (café Olivier) in Utrecht. Oorspronkelijk een katholieke schuilkerk, in 1863 verbouwd tot oudkatholieke kerk en momenteel in gebruik als grand café. Van de inventaris van de Maria Minor in Utrecht is een deel ter plekke gebleven en een deel verhuisd naar een andere oudkatholieke kerk in Utrecht. Misschien een wat minder waardige functie voor een kerk, maar wel een die de ruimte optimaal tot zijn recht laat komen.

INHOUD

WOORD VOORAF

INLEIDING

07

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KERKEN

11

1.1	Cultuurhistorische waarden	11
1.2	Architectuur- en kunsthistorische waarden	13
1.3	Ensemble- en situationele waarden	15
1.4	Gaafheid en herkenbaarheid	16
1.5	Zeldzaamheid	17

2 RICHTINGGEVEND (RUIMTELIJK) BELEID

21

2.1	De kerkenvisie	21
2.2	Stuctuurvisie en Bestemmingsplan	24

3 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK

29

3.1	Betrek al vroeg de juiste partijen	29
3.2	Verkenkend onderzoek	29
3.3	Een geschikte nieuwe bestemming	33
3.3.1	Religieus gebruik	35
3.3.2	Gecombineerd gebruik	38
3.3.3	Sociaal-cultureel medegebruik	38
3.3.4	Cultureel of museaal	39
3.3.5	Columbarium	40
3.3.6	Commercieel gebruik	40
3.3.7	Zorg en sociaal maatschappelijk gebruik	41
3.3.8	Kantoren	41
3.3.9	Wonen	41

4 UITGANGSPUNTEN EN RICHTLIJNEN VOOR EEN GOED PLAN

45

4.1	Uitgangspunten voor een goed ontwerp	45
4.2	Neem bestaande ruimte als inspiratiebron	46
4.3	Neem lichtinval als centrale waarde bij het ontwerp	53
4.4	Behoud (delen van) de inventaris	53
4.5	Houd rekening met eventuele archeologische waarden	58
4.6	Houd al vroeg rekening met de benodigde technische voorzieningen	58

BIJLAGEN

65

1.	Waarderingscriteria	65
2.	Wet- en regelgeving en monumentenbeleid	67
3.	Financiering en subsidie	71
4.	Standpunt rooms-katholieke Kerk	73
5.	Standpunt protestantse Kerk in Nederland	75
6.	Nuttige adressen	77
7.	Literatuur	79

COLOFON

Het programma van Jeroen Bosch Art Center in Den Bosch sluit naadloos aan op wat de Jacobuskerk biedt: ruimte voor expositie, optredens en concerten. Er hebben nauwelijks aanpassingen plaatsgevonden. De bijzondere kunstuitingen in de kerk, met name de wandschilderingen van ca. 1910, zijn als vanzelf onderdeel van het kunstcentrum geworden.

WOORD VOORAF

Monumenten zijn boodschappers uit ons verleden - oude gebouwen met een verhaal. Zij maken deel uit van onze geschiedenis en bepalen mede de identiteit van een dorp of een stad. Dat geldt ook voor de duitzenden monumentale kerken die Nederland rijk is. Vaak nemen ze in een dorp of stad een prominente plek in. Zij vertellen het verhaal van onze religieuze geschiedenis en geven betekenis aan onze leefomgeving.

Door de ontkerkelijking verliezen steeds meer kerken hun oorspronkelijke functie. Als een kerk haar deuren moet sluiten, is dat een emotioneel proces. Telkens blijkt weer hoe belangrijk het gebouw voor de lokale gemeenschap is. De kerk met de toren is voor velen een herkenningsteken en een plek van herinnering. Vaak is er heftig verzet tegen sloopplannen. Veel van deze gebouwen kunnen met een nieuwe functie de toekomst tegemoet zien.

Nieuwe functies stellen nieuwe eisen aan een gebouw, zoals extra daglicht of meer comfort. In de praktijk blijkt dat met kennis van zaken dit soort ingrijpende veranderingen op een goede manier kan worden vormgegeven, mét respect voor de historische en architectonische waarden van het monument.

Als Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben wij van oudsher de taak om monumenten te beschermen. Tegenwoordig adviseren wij ook steeds vaker over nieuwe mogelijkheden voor oude gebouwen. De RCE beschouwt de herbestemming van monumenten als een van de grote opgaven van de komende jaren. Restauratie én transformatie staan nu centraal in ons werk. Daarom is de RCE gestart met de uitgave van een serie brochures over de verbouwing en herbestemming van monumenten. Deze brochure over de herbestemming van kerken geeft antwoord op veelgestelde vragen. Wat maakt een kerkgebouw monumentaal? Wat kunnen gemeenten doen om de herbestemming van monumentale kerken te ondersteunen? Welke stappen moet een eigenaar zetten om tot een passend verbouwingsplan te komen? En hoe kunnen praktische opgaven als extra daglicht en brandveiligheid met respect voor de historie op een hedendaagse manier worden vormgegeven?

Met deze brochure over de herbestemming van vrijkomende kerken bieden wij u een praktische handreiking. U vindt hierin onder meer onze visie, uitgangspunten en toetsingscriteria. Voor gemeenten, monumentencommissies en beleidsmakers biedt de brochure handvatten voor de vormgeving van een eigen, stimulerend monumentenbeleid. Eigenaren, architecten en ontwikkelaars vinden in de brochure inspirerende voorbeelden en tips.

Ook kerken die hun religieuze functie wél behouden behoeven soms aanpassing en verbouwing. Daarom geeft de RCE ook een brochure uit over de toekomst van deze kerken, met onder meer aandacht voor het kerkinterieur: "Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik".

Voor vragen en opmerkingen kunt u altijd contact opnemen met een van onze medewerkers of onze website raadplegen. Wij wensen u veel inspiratie en succes toe!

Cees van 't Veen, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Amersfoort, juni 2011

Wat doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en treedt op onder de directe verantwoordelijkheid van de minister van OCW. De rijksoverheid draagt de verantwoordelijkheid om het cultureel erfgoed van nationale betekenis te beschermen. De taken die hieruit voortvloeien zijn ondergebracht bij de RCE. Het instrumentarium waarover de rijksdienst beschikt, bestaat uit kennis over ons roerend en onroerend erfgoed, wet- en regelgeving, en een subsidiebudget voor de instandhouding van het erfgoed. De RCE draagt ook zorg voor de rijkscollectie die niet in permanente bruikleen is gegeven aan musea.

De Leonarduskerk in Helmond maakte deel uit van een gemeentelijk plan om leegstaande kerken een toekomst te geven. In het schip van deze kerk is als een vrijstaande constructie een gezondheidscentrum gebouwd. Via de zijbeuken komt men in de indrukwekkende viering. Het koor wordt gebruikt voor onder andere rouw- en trouwdiensten. De kerk funktioneert als een levendig middelpunt van de wijk. Uiterlijk duidt alleen een reeks daglichten in de kapvoet op de nieuwe bestemming.

INLEIDING

Kerken zijn in praktisch ieder dorp of stad te vinden. Ze dwingen respect af door hun functie als godshuis, zijn het kloppend hart van een gemeenschap en bepalen door hun grootsheid en architectuur het gezicht van een dorp of wijk. Veel waardevolle kerken in Nederland zijn door rijk, provincie of gemeente aangewezen als monument. De RCE wil het behoud en de duurzame ontwikkeling van deze monumenten stimuleren. Het gaat daarbij niet alleen om restauratie, maar ook om het aanpassen aan nieuwe functies.

Door de ontkerkelijking verliezen steeds meer kerken hun religieuze functie. Soms kan een kerk (met aanpassingen) in gebruik blijven als er nevenfuncties worden toegevoegd, maar vaak lukt dat niet. Een kerkbestuur besluit dan de kerk af te stoten en te verkopen aan de gemeente, een stichting of een marktpartij. Sinds 1975 zijn in Nederland 1340 kerkgebouwen buiten gebruik geraakt, deels als gevolg van het samenvoegen van kerkelijke gemeenten en parochies. Van die 1340 kerken hebben ruim duizend gebouwen een nieuwe functie gekregen; de rest is gesloopt. In 2008 waren nog 8323 kerken in gebruik. Verwacht wordt dat de komende tien jaar vele kerkgebouwen vrij zullen komen, zo'n 600 à 700 protestantse en zo'n 400 à 500 rooms-katholieke kerken; totaal gemiddeld twee per week. Dat betekent dat de opgave om nieuwe passende bestemmingen te vinden nog veel groter wordt dan de afgelopen decennia al het geval was.

Naar een nieuwe bestemming

Het valt het niet altijd mee een nieuwe bestemming te vinden voor een kerk. Kerkgebouwen zijn ook niet gebouwd als economisch goed. Ze zijn als het ware gestolde ideeën van geestelijk leven. Of kerken een nieuwe bestemming krijgen, hangt af van veel factoren. Hoe onberekenbaar de kansen op een tweede leven voor een kerk zijn, blijkt alleen al uit de grillige opbrengsten bij verkoop, variërend van 1 euro tot bedragen van ver boven een miljoen. Soms staan kerken langdurig leeg voordat een nieuwe bestemming gevonden is.

Vooraf bij de vooroorlogse kerken is herbesteden moeilijk door hun hoge, vaak waardevolle binnenruimte. Die binnenruimtes zijn 'lastige' ruimtes voor nieuwe functies, zeker als er verdiepingen moeten worden ingebracht. Nieuwe functies stellen ook nieuwe eisen aan het gebouw, bijvoorbeeld met betrekking tot de inval van daglicht, comfort, of de indeling van de ruimten. Dergelijke aanpassingen bieden kansen, maar brengen soms ook risico's met zich mee. Bij ingrijpende aanpassingen zouden de

monumentale waarden van een kerk (onbedoeld) kunnen worden aangetast.

Herbestemmen met respect voor de geschiedenis

De aanpassingen die een herbesteding met zich meebrengt vragen altijd om het maken van afwegingen. De eigenaar is daarbij uiteraard de eerst verantwoordelijke, ook wat betreft de instandhouding van zijn kerk. In de praktijk ziet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat eigenaren een herbesteding graag willen uitvoeren met respect voor de historische en architectonische waarden van het monument. Kerkbesturen doen meestal met pijn in het hart afstand van het gebouw.

Steeds vaker blijkt dat een herbesteding met respect voor historie en architectuur kan worden uitgevoerd. Dat vraagt wel om de juiste kennis en een goede voorbereiding. Ervaring, dialoog, samenwerking en vakmanschap vormen de basis van een geslaagd project.

Deze brochure laat zien hoe de herbesteding van monumentale kerken uitgevoerd kan worden. Een vastomlijnd recept daarvoor bestaat niet; in de monumentenzorg staat maatwerk voorop. Toch zijn er belangrijke algemene uitgangspunten, richtlijnen en tips die maken dat een herbestedingproject een succes kan worden. In deze brochure zijn die richtlijnen en tips samengebracht.

Leeswijzer

Deze brochure neemt u in chronologische volgorde mee langs alle stappen die nodig zijn voor de verbouwing en/of herbesteding van een monumentale kerk. Hoewel de voorbeelden in deze brochure grotendeels zijn ontleend aan rooms-katholieke en protestantse kerken, gelden de aanbevelingen ook voor kerken van andere denominaties. De brochure is te gebruiken voor zowel beschermde als niet-beschermde kerkgebouwen.

Hoofdstuk 1 bevat informatie over de *waardstelling* van kerken in algemene zin. Waarom zijn kerken vanuit

De kerk in de buurt

Op straat, via de gemeentelijke website en huiskamergeresprekken werd Rotterdammers zonder kerkelijke binding gevraagd naar wat zij ervaren bij het kerkgebouw in hun buurt. Maar liefst 86 procent geeft aan dat het kerkgebouw grote emotionele waarde heeft als 'baken van herkenning'. Trouw, 10 februari 2009.

historisch oogpunt waardevol en wanneer kan een kerkbouw als monument worden aangemerkt? Voor ieder (rijks)monument bestaat een eigen, specifieke waardstelling, waarmee bij latere aanpassingen rekening moet worden gehouden, maar die ook als inspiratie voor planvorming kan dienen.

Hoofdstuk 2 is vooral bedoeld voor gemeenten en kerkbesturen. Dit hoofdstuk biedt handvatten voor het opstellen van een gezamenlijke kerkvisie en de vormgeving van een *stimulerend monumentenbeleid* binnen het kader van de gemeentelijke structuurvisie en het bestemmingsplan.

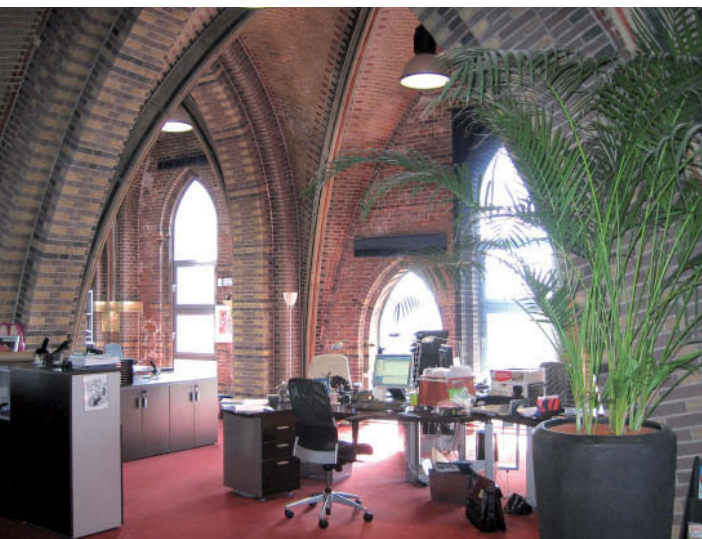
Hoofdstuk 3 gaat in op het *oriëntatieproces* dat vooraf gaat aan de daadwerkelijke planvorming. Het gaat onder meer in op de vraag welke partijen een eigenaar in de planvorming het beste kan betrekken, welke onderzoeken en vergunningen noodzakelijk zijn en hoe de financiering geregeld

kan worden. Gemeenten vinden in dit hoofdstuk antwoord op de vraag hoe zij dit oriëntatieproces kunnen begeleiden en wat hun formele rol daarin is.

Hoofdstuk 4 behandelt tenslotte het *ontwerp*. Hoe komen architect en eigenaar van een globaal idee voor herbestemming of verbouwing tot een concreet ontwerp? Het hoofdstuk bevat algemene uitgangspunten voor ontwerpen die recht doen aan de monumentale waarde van de kerk en aan de wensen van de eigenaar/opdrachtgever.

De bijlagen bevatten meer informatie over wet- en regelgeving, financieringsmogelijkheden en adressen van relevante organisaties.

Drie varianten om kantoorfuncties te realiseren: in nevenruimtes, in ruimtes die van de centrale ruimte worden afgescheiden of in de hoofdruimte zelf.

Omgeving herbevestigd

Floating
The architecture

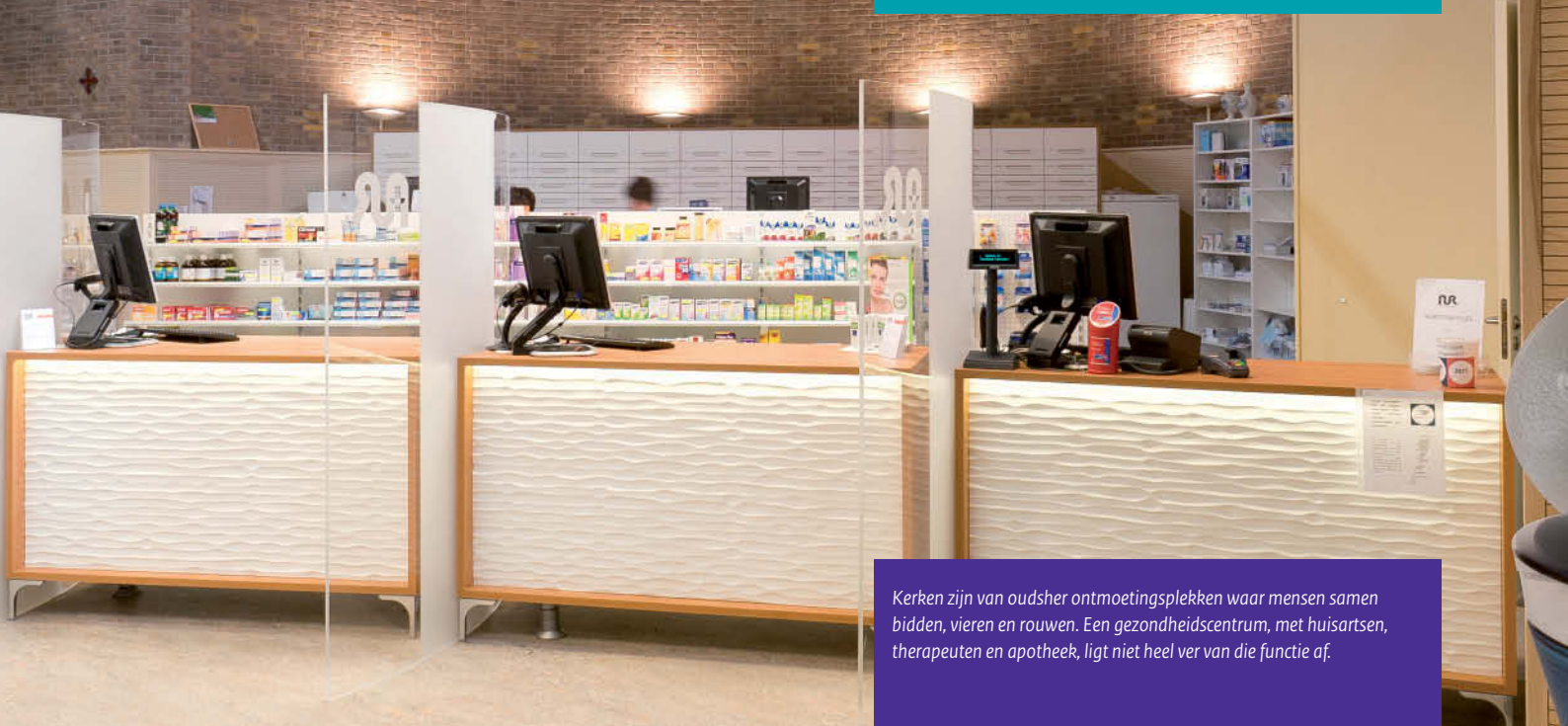

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De RCE waardeert en selecteert het cultureel erfgoed. Waarderen is het toekennen van betekenis aan erfgoed door analyse, interpretatie en duiding. Dit kan zowel gaan over objecten (zoals gebouwen) als over complexen en structuren (zoals stads- en dorpsgezichten en verdedigingslijnes). Voor het waarderen is kennis nodig van de bouw-, verbouwings- en gebruiksgeschiedenis. Zo is te begrijpen hoe het gebouw of complex tot stand is gekomen.

De minister van OCW bepaalt vervolgens of een gebouw kan worden aangewezen als rijksmonument. Behalve de waardering spelen bij de selectie van monumenten ook andere criteria een rol, zoals inhoudelijke, bestuurlijke en/of financiële. Als er geen aanwijzing als monument volgt, blijft de waardering van een gebouw of complex echter bruikbaar voor restauraties en verbouwingen. Bij de aanwijzing van een gebouw tot rijksmonument stelt de RCE een 'omschrijving' vast, waarin staat vermeld welke onroerende zaken zijn beschermd. Ook wordt vaak aangegeven wat de belangrijkste monumentale waarden van het monument zijn. Dit is als het ware de 'geboorteakte' van een monument. Soms is er na de aanwijzing tot monument al veel tijd verstreken, waardoor nieuwe informatie beschikbaar is gekomen, de zeldzaamheids-waarde is toegenomen of de waardering is gewijzigd. Dan kan bij verbouwing of herbesteding een aanvullende waardestelling nodig zijn.

Kerken zijn van oudsher ontmoetingsplekken waar mensen samen bidden, vieren en rouwen. Een gezondheidscentrum, met huisartsen, therapeuten en apotheek, ligt niet heel ver van die functie af.

1 DE MONUMENTALE WAARDEN VAN KERKEN

Wat maakt historische kerken waardevol?

Bij de herbestemming van een monumentaal kerkgebouw is het van belang rekening te houden met de monumentale waarden. Dit hoofdstuk laat zien welke criteria de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert om de monumentale waarden van een kerk zo eenduidig mogelijk vast te stellen. Deze 'waardestelling' is een belangrijke overweging bij de keuze om een monument een rijksbescherming te geven. Ook is de waardestelling een belangrijke referentie voor advisering en vergunningverlening als de kerk een nieuwe bestemming krijgt.

Om de monumentale waarden van gebouwen helder en eenduidig vast te stellen, heeft de RCE een standaard ontwikkeld met waarderingscriteria. Die criteria zijn geclusterd in vijf hoofdcriteria (zie ook bijlage 1):

1. cultuurhistorische waarde;
2. architectuur- en kunsthistorische waarde;
3. situationele- en ensemblewaarde;
4. gaafheid en herkenbaarheid;
5. zeldzaamheid.

In dit hoofdstuk worden deze criteria stuk voor stuk concreetiseerd voor kerken. Hoewel kerken een veelzijdige categorie monumenten vormen – met veel historische en religieuze variatie – geeft deze uitwerking tegelijkertijd een algemeen beeld van de monumentale waarden van historische kerken in Nederland.

Wettelijk beschermd religieus erfgoed heeft haar status gekregen vanwege de betekenis voor de geschiedenis, vanwege een bijzondere ouderdom, een kenmerkende vormgeving, een gaaf bewaarde en hoogwaardige materiaaltoepassing of vanwege bijzondere interieuresembles of –elementen. De bijdrage die het gebouw levert aan de omgeving is daarnaast een belangrijke aanvullende waarde. Kerkgebouwen zijn in stedenbouwkundig en landschappelijk opzicht dikwijls zeer waardevol vanwege hun markante ligging en dominante aanwezigheid in het profiel van stad en dorp ('landmark'). Kerken van vóór 1850 hebben bovendien een hoge ouderdomswaarde. Bouwhistorisch gezien vormen zij een belangrijke bron van informatie, bijvoorbeeld vanwege het toegepaste materiaal en/of hun historische gelaagdheid. Het interieur is meestal een samengesteld geheel van meubilair en onderdelen uit vele eeuwen.

1.1 Cultuurhistorische waarden

Een kerkgebouw dwingt respect af door zijn functie als godshuis waar mensen samenkomen om te bidden, te vieren, te gedenken of te rouwen. Het is de centrale ontmoetingsplek van dorp, wijk of stad. In de kerk wordt gedoopt, worden huwelijken gesloten en nemen mensen afscheid. Aan die functie en betekenis is in de loop van de geschiedenis op uiteenlopende manieren vormgegeven. Dit komt tot uiting in de vorm van de plattegrond, de inrichting van het interieur en de toegepaste stijl of het materiaalgebruik. De karakteristieken van het kerkgebouw zijn ontleend aan idealen en opvattingen die binnen verschillende denominaties heersten. Er klinken ook maatschappelijke of technische ontwikkelingen in door.

Het uiterlijk van kerkgebouwen en hun plaats in de stedelijke of landschappelijke omgeving, geven ook uitdrukking aan de positie van het instituut kerk of van bepaalde kerkgenootschappen in de maatschappij. Zeer uiteenlopend van karakter en verschijningsvorm, geven kerkgebouwen een rijk geschakeerd beeld van het religieuze verleden en heden van Nederland.

De oudste kerken in Nederland stammen uit de vroege middeleeuwen en waren van oorsprong katholiek. In de 16de eeuw groeide de ontevredenheid over de Kerk. De denkbeelden van Luther en Calvijn verspreidden zich en er ontstonden nieuwe religieuze stromingen (bijvoorbeeld de Wederdopers, later Doopsgezinden onder leiding van Menno Simons). In 1566 volgde de Beeldenstorm, het begin van decennia lange gewelddadigheden tussen de Spaanse legers en de 'Gereformeerden' onder leiding

De Daniëlkerk in Nijmegen werd op het nippertje van sloop gered. In deze Wederopbouwkerk zijn nu appartementen voor begeleid wonen, een kinderdagverblijf en een dagbesteding van een school voor moeilijk lerende kinderen ondergebracht. De enorme kerkzaal, gebouwd voor 1000 personen, is daartoe verkleind. Het project werd financieel mogelijk door het realiseren van een aantal nieuwbouwwoningen op het terrein naast de kerk, ter plekke van de voormalige pastorie en sacristie.

Kerken uit de Wederopbouwperiode lenen zich in het algemeen goed voor nieuwe bestemmingen. De Opstandingskerk in Schiedam tijdens de verbouwing tot woningen.

van Willem van Oranje. Kort na de Unie van Utrecht in 1579 wordt in de Noordelijke Nederlanden alleen de gereformeerde godsdienst erkend. Het protestantisme werd het leidende geloof. De Katholieken werden beperkt in hun geloofsuitoefening en bezit verviel aan de wereldlijke overheid. Noodgedwongen trokken zij zich terug in zogenaamde schuilkerken, onzichtbaar vanaf de straat.

De bestaande katholieke kerken werden aangepast aan het protestantse geloof en daarnaast werden nieuwe kerken gebouwd, in de ideale vorm van een centraalbouw. In dit 'huis voor het Woord' was de preekstoel met de omringende dooptuin het middelpunt. Deze situatie, waarin de Protestanten de toon aangaven duurde voort tot de scheiding van Kerk en Staat en de godsdienstvrijheid in 1796. Tot die tijd vonden er geen grote architectonische ontwikkelingen plaats. Na 1796 groeide het aantal geloofsgenootschappen en daarmee ook de variëteit in de kerkbouw.

Uitdrukking van de verhouding tussen kerk en staat

De door de staat gesubsidieerde kerken uit de eerste helft van de 19e eeuw laten de pogingen van de overheid zien om haar invloed op het maatschappelijke leven te versterken. Het was koning Willem I die vanaf 1815 probeerde alle religies onder staatstoezicht te stellen. Hij bepaalde bij Koninklijk Besluit van 1824 dat kerken alleen onder toezicht van het Ministerie van Waterstaat gebouwd en verbouwd mocht worden. De kerken, katholiek of protestants, onderscheidden zich qua architectonische vorm nauwelijks van elkaar. Dit geeft deze bouwwerken de naam 'Waterstaatstijl'. Voor beide geloofsrichtingen waren tempelachtige fronten met kleine klokkentorentjes gangbaar bij nieuw- of verbouw. De neoclassicistische vormtaal, onder toezicht van 'de

Waterstaat', sloot aan op die van de openbare gebouwen als scholen of justitiecomplexen. In 1868 werd het toezicht van het rijk op de kerkbouw afgeschaft. De kerken uit deze periode zijn daarmee een bijzonder cultuurhistorisch document van de verhouding tussen staat en kerk.

Een katholieke bouwstijl

In 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De emancipatie van de rooms-katholieke Kerk ging gepaard met een bouwdrift waaraan tot in de vroege 20e eeuw de namen van beroemde architecten zoals Cuypers, Margry, Molkenboer en Tepe waren verbonden. De katholieken vonden in de neogotiek de ideale vormtaal om zich te representeren. In 1869 werd het St.-Bernulphusgilde opgericht. Dit gilde met kunstenaars en architecten kreeg veel invloed bij de bouw en inrichting van de neogotische kerken. Late voorbeelden van een behoudende neogotiek in katholieke kerkelijke bouwkunst vinden we nog tot en met het eerste kwart van de 20e eeuw.

Protestantse afscheidingsbewegingen

In de eerste helft van de 19e eeuw ontstonden verschillende opvattingen over de geloofsleer binnen de protestantse Nederlands Hervormde Kerk. Dit vormde samen met het ongenoegen over het Algemeen Reglement uit 1816, dat de hiërarchische verhoudingen binnen de hervormde kerk en het toezicht van de koning bepaalde, aanleiding tot de 'Afscheiding' in 1834. Een groep gelovigen splitste zich af van de in hun ogen te vrijzinnige kerk. Op verzoek van de hervormde synode werd hiertegen streng opgetreden door de overheid. Een tweede breuk vond plaats in 1866, toen binnen de Nederlands Hervormde Kerk opnieuw een conflict uitbrak vanwege het Algemeen Reglement. Deze breuk

De grote vierkante ruimtes van veel Wederopbouwkerken lenen zich in het algemeen goed voor nieuwe functies. De Amsterdamse Pnielkerk voldoet uitstekend als theater voor tal van multiculturele activiteiten. Het licht dat de glazen bouwstenen 's avonds uitstralen, geeft de kerk de bijnaam 'theelichtje'.

staat bekend als de Doleantie. In 1892 verenigden de 'Afgescheidenen' en de 'Dolerenden' zich tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. De roerige 19de eeuw luidde dus een periode in waarin diverse nieuwe protestantse geloofsrichtingen ontstonden, tot aan 'De Vrijmaking' in en na de Tweede Wereldoorlog. De nieuwe geloofsgemeenschappen startten vaak in huizen of boerderijen. Nieuwe kerken werden aanvankelijk op een terughoudende manier ingepast in het straatbeeld, maar in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw ontstond onder invloed van met name Abraham Kuiper een opvallende Gereformeerde kerkarchitectuur, met architecten als Boeyinga, Reitsma en Plooy.

Wederopbouw

De wederopbouwperiode (1940-1965) is zeer rijk aan kerkelijke monumenten. Enkele daarvan zijn als rijksmonument aangewezen, een aantal is of wordt gemeentelijk monument. De wederopbouwkerken kenmerken zich door hun niet-traditionele architectuur, door een vaak bijzondere stedenbouwkundige situering en in een aantal gevallen ook door beeldende kunst. Nieuwe bouwmaterialen, vooral beton, deden hun intrede.

1.2 Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het kerkgebouw omvat als belangrijkste element een grote hoofdruimte. Deze ruimte bepaalt de algemene typologie van het kerkgebouw. Het exterieur is de afgeleide van deze kerkruimte. De kerkzaal kan één ruimte zijn of verdeeld zijn in beuken, die worden gescheiden door arcades (rijen pilers of zuilen die door bogen worden verbonden). De kerk kan één of meerdere dwarsbeuken (transepten) hebben en (in katholieke kerken) een koor vooraan in de kerk. Het gebouw is rechthoekig, langwerpig of heeft een centraliserende plattegrond. De kerkruimte heeft een specifieke opbouw met een hiërarchie in de verschillende ruimten en kent een afzonderlijke en vaste plaats voor de voorganger en de gemeenteleden. Daarnaast zijn aparte ruimtes bestemd tot consistorie of sacristie.

Vorm en ruimte

Niet alleen de (esthetische) beleving van de ruimte, maar ook de ruimtevorm als historische bron is van belang. De wijze waarop de kerkruimte is gevormd, vertelt veel over de periode waarin het kerkgebouw is ontstaan of verbouwd en over de opvattingen over het vieren van de eredienst

binnen een groep gelovigen. De vorm van de plattegrond, de hoofdvorm en architectuur van het gebouw en de manier waarop de elementen in de ruimte zijn gerangschikt, vloeien voort uit de liturgie. Ook ideële denkbeelden van architecten en theologen kunnen van invloed zijn op de kerkbouw.

Licht- en ruimtewerking

Ruimtewerking en lichtwerking zijn van groot belang voor het karakter van een kerkinterieur. Kerken hebben vaak spectaculaire binnenruimtes met een zeer hoge belevingswaarde. De lichtwerking is specifiek voor de kerkelijke binnenruimte en is in de geschiedenis op verschillende manieren ingezet als onderdeel van de architectuur en ondersteuning van de viering in het gebouw.

Kerkinterieur: inrichting

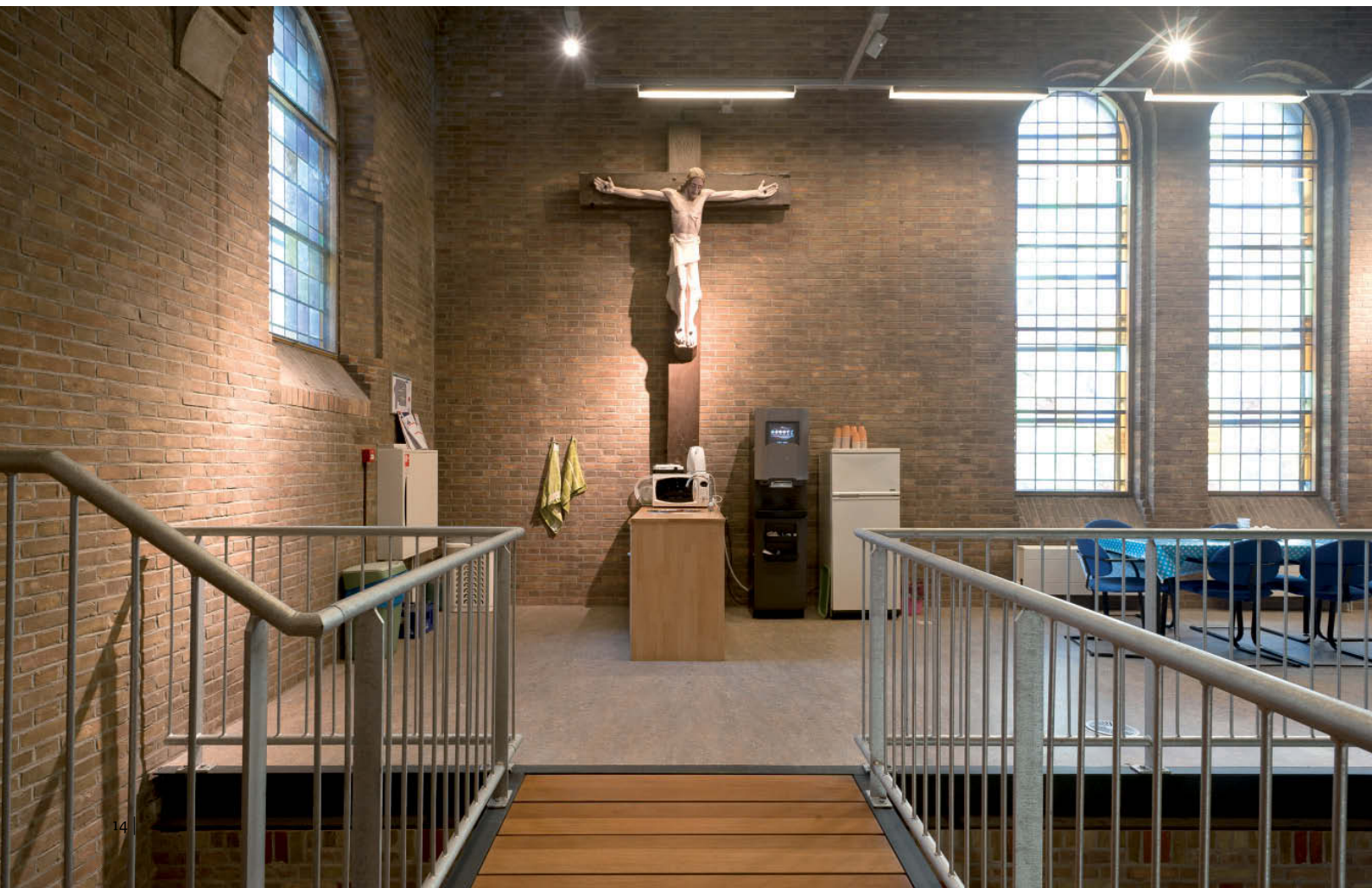
Kerkelijke gebruiken en ontwikkelingen uit het verleden zijn in de huidige gebouwen vaak nog afleesbaar. Dit blijkt

uit het bankenplan, uit de plaats van het doopvont en uit de zitplaatsen voor hooggeplaatste personen uit de gemeenschap.

Vaste zitplaatsen voor de gelovigen waren van oorsprong niet gebruikelijk maar werden vanaf de 17e eeuw steeds talrijker. De opstelling van de banken en de wijze waarop deze gericht zijn, heeft een liturgische basis en vaak ook een samenhang met de ruimtevorm. In katholieke kerken zijn de banken van oudsher gericht op het altaar in het koor en daardoor langs de middenas opgesteld. Protestantse kerken daarentegen waren niet gebonden aan die oriëntatie. Het bankenplan was hier gericht op de preekstoel, en die kon op verschillende plaatsen staan. Dat verklaart de grote verscheidenheid aan opstellingen.

Bij moderne kerkinterieurs is vaak sprake van zeer strak vormgegeven banken die het sobere karakter van de ruimte accentueren.

Het gebeurt te weinig dat inventarisstukken een plaats krijgen in de herbestemde kerk. Zij vormen de schakel tussen de oude en de nieuwe functie.

Kerkinterieur: onderdelen

Elementen als preekstoelen, dooptuinen, hoofd- en zijaltaren, beelden of kruiswegstaties zijn vaste onderdelen in een kerk, die verschillende gezindten delen of die juist specifiek zijn voor een bepaalde geloofsrichting. Ze bepalen de identiteit van een kerkruimte en houden verband met de liturgie. Ook burgerlijke elementen worden aangetroffen. Wereldlijke machthebbers lieten praalgraven, zerken, herenbanken of rouwborden in de kerk plaatsen. Deze elementen hebben vaak een hoge kunsthistorische waarde. Mits genageld of onlosmakelijk deel uitmakend van de kerk, vallen deze elementen onder de bescherming. De interieurelementen vormen samen een historisch gegroeid geheel of maken deel uit van een inrichting die in één periode tot stand is gekomen.

Kerkelijke kunst

Kerkinterieurs zijn regelmatig voorzien van beeldende kunsttoepassingen, vaak in de vorm van liturgische gebruiksvoorwerpen, meubilair of als decoratieve wandafwerking, zoals kruiswegstaties, mozaïeken, polychrome wand- of gewelfschilderingen of tiengebodenborden. Op verschillende momenten in de geschiedenis is sprake geweest van een herleving van kerkelijke beeldende kunst. Kenmerkend voor de wederopbouwperiode bijvoorbeeld is de toepassing van beeldende kunst in de vorm van wandtapijten, mozaïeken en glas-in-betonramen.

De herbestemming van de H. Hartkerk – lange tijd dichtgetimmerd - lifte mee met de renovatie van Roosendaals eerste na-oorlogse wijk. Met de sloop van de kerk zou het kloppend hart uit de wijk gehaald zijn.

1.3 Ensemble- en situationele waarden

Niet alleen de kerk op zich kan een monumentale waarde vertegenwoordigen. Ook de historische, functionele en visuele verbondenheid met wijk, stad en landschap (de zogenaamde situationele waarde) en de aanwezigheid van aanpalende elementen als begraafplaatsen en hekwerken (de zogenaamde ensemblewaarde) spelen een belangrijke rol. Deze waarden zijn van belang vanwege de betekenis die de kerk aan zijn omgeving geeft.

Situationele waarden

Kerken bepalen door hun omvang en situering het aanzicht van wijk, stad en dorp. Ze zijn belangrijke landmarks in het Nederlandse landschap. De aanwezigheid van een kerkgebouw is voor iedereen vanzelfsprekend, ook al is niet meer iedereen (actief) lid van een kerkgenootschap. Zonder deze kerkgebouwen zouden landschap en stadsprofiel er minder gevarieerd en herkenbaar uitzien.

De belangrijke rol van de kerk in de samenleving leidde tot een centrale plaats van het oudste kerkgebouw binnen een nederzetting. De vrijstaande ligging, hoofdvorm en omvang van het kerkgebouw zorgden ervoor dat het gebouw zich onderscheidde van de omringende bebouwing. Ook de toren vormde en vormt een belangrijke blikvanger. In geval van een minder vooraanstaande rol van het genootschap in de maatschappij, kreeg het gebouw een minder opvallende

Ook in landschappelijk opzicht zou de sloop van een kerk, hier in Zuidermeer, een verschraling van de omgeving hebben betekend.

positie. De schuilkerk is het torenloze gebouw dat zich niet of nauwelijks onderscheidt in het gevelbeeld. Kerken in naoorlogse wijken vertegenwoordigen een specifieke stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde omdat de plek van de kerk mét de directe omgeving in één keer ontworpen is volgens een ideële, planologische achtergrond. Deze staat bekend als de 'wijkgedachte'. Naarmate de omringende wijk gaver bewaard is en bijzondere kwaliteiten heeft, is ook de betekenis van de kerk prominenter. Door grootschalige sloop van woonhuizen en kerken in juist deze wijken staan deze waarden onder druk.

Ensemblewaarden

Kerken kunnen deel uitmaken van een ensemble van gebouwen en elementen die met elkaar verbonden zijn vanwege de religieuze functie en bovendien visueel een geheel vormen. Bijvoorbeeld omdat er sprake is van overeenkomst in ontwerp en een sterke ruimtelijke samenhang. Behalve gebouwen, hekwerken en kerkhoven of begraafplaatsen kunnen ook elementen als kruiswegstaties of beelden hiervan deel uitmaken. Ook als de elementen niet wettelijk zijn meebeschermd, leveren ze een bijdrage aan de context van het beschermde kerkgebouw en is er, cultuurhistorisch gezien, sprake van ensemblewaarden. De katholieke enclaves uit de 19e en 20e eeuw, waar naast een kerk en pastorie bijvoorbeeld ook een vrouwenklooster, school, en patronaatsgebouw te vinden zijn, vormen herkenbare voorbeelden van een religieus ensemble. Deze complexen

Slechts een smalle lichtstraat in het dak verraadt dat deze kerk een nieuwe functie heeft gekregen. Daardoor blijft de kerk visueel met de begraafplaats verbonden.

hebben een eigen stedenbouwkundige opzet die los staat van de omgeving. Ze zijn over het algemeen gelegen aan de rand van een nederzetting. Omdat ze de uiting zijn van een religieuze en sociaal-maatschappelijke ontwikkeling, soms gecombineerd met een lange voorgeschiedenis op de bouwlocatie, hebben ze een hoge cultuurhistorische waarde.

Archeologie

De meeste oudere kerken staan op terreinen met een rijk en geconcentreerd bodemarchief. Veel kerken zijn opvolgers van een oudere voorloper, waarvan de resten ondergronds bewaard bleven. In heel wat kerkgebouwen en terreinen ligt daarom informatie over één of zelfs meer voorgangers besloten. Informatie die ons niet alleen vertelt over de ouderdom en geschiedenis van de kerkstichting, maar ook over de ontwikkeling van de nederzetting waarvan de kerk de spil was. Het spreekt voor zich dat deze informatie waardevol is en dat hiermee voorzichtig moet worden omgegaan.

1.4 Gaafheid en herkenbaarheid

Gaafheid en herkenbaarheid verlenen een object meer waarde. Deze criteria zijn zowel toepasbaar op de architectuur als de context van de kerk. Het gaat hierbij onder andere om de gaafheid en herkenbaarheid van exterieur en interieur en

Vanaf de straat verraden alleen de daklichten dat de Zuiderkerk in Apeldoorn een nieuwe bestemming heeft gekregen. De vier zeer ruime appartementen zijn op de begane grond van de (niet zichtbare) rechter zijgevel geopend. Dit gemeentelijk monument heeft zijn beeldbepalende betekenis volledig behouden. Voor een woonbestemming in een zo groot kerkgebouw is dat uitzonderlijk.

om de herkenbaarheid van de oorspronkelijke historische functie. Ook aan de oorspronkelijke historische opzet kan betekenis worden gehecht.

Bij kerken speelt er ook nog een bijzondere waarde mee, die te maken heeft met herkenbaarheid: de religieuze waarde. Niet alle betekenissen van een kerkgebouw zijn te vatten onder cultuurhistorische waarderingscriteria. Hier gaat het om belevingswaarden die minder tastbaar zijn: de religieuze, emotionele en herinneringswaarden vanwege de rol die een kerkgebouw speelt in het leven van de kerkgangers.

1.5 Zeldzaamheid

Naarmate er meer kerken verdwijnen, kunnen types, materialen en constructiewijzen zeldzamer worden. Kerken kunnen daarom hoge zeldzaamheidswaarde bezitten, bijvoorbeeld omdat een bepaalde historische constructie

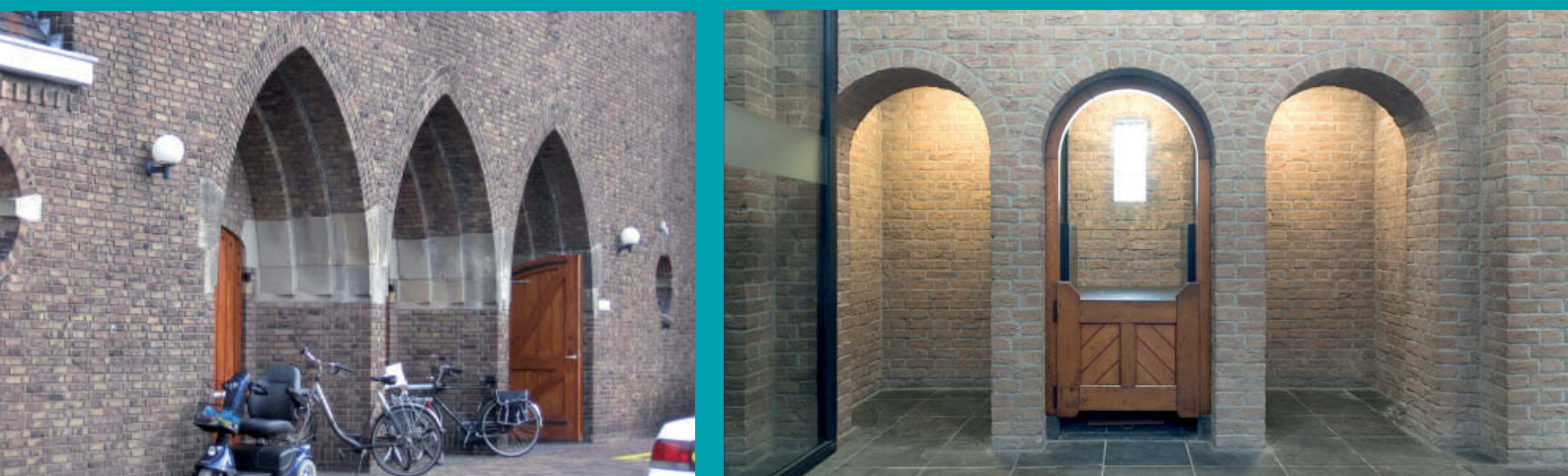
behouden is gebleven of omdat er nog maar weinig exemplaren van een type zijn. Ook bouwtechnieken, interieurelementen of decoratieve afwerkingen kunnen zeldzaam zijn, terwijl ze op zich van geringe kunsthistorische waarde zijn. Een voorbeeld zijn de houten of glazen koorschotten die in de 19e eeuw tussen koor en schip werden geplaatst.

Niets duidt er op dat de Bossche Jacobuskerk getransformeerd is in een cultureel centrum.

Foto's links: Een rijk scala aan nieuwe functies: een kantoor en depot van een gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, een museum, een appartementencomplex annex seniorenwoningen en een gezondheidscentrum. Met de klok mee: de Sint-Jacobskerk in Den Bosch, de Buurkerk in Utrecht, de Pius X-kerk in Den Haag, de Leonarduskerk in Helmond en de Jozefkerk in Zwolle (3 x).
 Foto rechts: Na door de gemeente te zijn aangekocht is de Julianakerk in de Haagse Transvaalbuurt geschikt gemaakt als wijkcentrum. De kerk is alle werkdagen geopend en daardoor ook een levendig, sociaal middelpunt van de buurt. De door een dichte wand afgescheiden nevenruimtes zijn verhuurd als kantoren. In de grote hal vinden activiteiten plaats als concerten, bruiloften, exposities en informatie-avonden.

OUDERENWERK

Zebra / I-SHOP

BUURT- EN KERKHUIS

DE

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Gemeenten zijn zelf verantwoordelijk voor de vormgeving van hun (ruimtelijke) beleid rond erfgoed. De RCE kan gemeenten desgewenst ondersteunen door het beschikbaar stellen van informatie. In de Handreiking Erfgoed en Ruimte van de RCE staat hoe gemeenten de verplichte inventarisatie en analyse van cultuurhistorische waarden in hun plangebied kunnen uitvoeren.

De Grote Kerk in Veere kent een zeer bewogen geschiedenis. In de Franse tijd was in het schip een zes verdiepingen hoog legerhospitaal gebouwd. Na jarenlange leegstand kreeg de kerk een ‘inbouwpakket’ dat haar geschikt maakte voor concerten en podiumkunsten voor een publiek tot 700 personen.

2 RICHTINGGEVEND (RUIMTELIJK) BELEID

De rol van gemeenten en kerkbesturen

De bijzondere waarden van monumentale kerken, zoals beschreven in hoofdstuk 2, worden beschermd via de Monumentenwet 1988 en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo). Maar ook gemeenten zelf kunnen een actieve en stimulerende rol spelen bij de instandhouding van hun (religieus) erfgoed. In een zogenaamde kerkenvisie kan de gemeente samen met kerkbesturen anticiperen op de vraag hoe ze met haar (vrijkomend) religieus erfgoed wil omgaan. In de gemeentelijke structuurvisie en het bestemmingsplan kan de gemeente vervolgens vastleggen welke vormen van hergebruik zijn toegestaan. Ook kan zij daarin instrumenten opnemen om hergebruik van religieus erfgoed te faciliteren.

2.1 De kerkenvisie

Als een kerk zijn deuren sluit is dit vaak het begin van een lange en ingewikkelde zoektocht naar een nieuwe eigenaar en/of bestemming. Daarbij lopen de emoties van kerkgangers en buurtbewoners nog wel eens hoog op – zeker als ‘hun’ kerk gesloopt dreigt te worden.

Vaak zijn het de kerkbesturen zelf die in eerste instantie een afweging maken welke kerk zij willen behouden en welke kerk zij willen afstoten. Daarbij spelen tal van overwegingen een rol, zoals de ligging van de kerk – ook ten opzichte van andere kerken in de wijk - de grootte, de onderhoudskosten, de parkeergelegenheid en de bruikbaarheid van de ruimten. Ook de monumentenstatus van de kerk speelt een belangrijke rol.

Vaak worden gemeenten pas laat op de hoogte gesteld van de sluiting van een kerkgebouw, waardoor het moeilijk wordt om alternatieve bestemmingen voor het gebouw te vinden. Omgekeerd biedt het vigerende bestemmingsplan niet altijd handvatten om adequaat te reageren op verzoeken voor de herbestemming of ontwikkeling van vrijkomende kerkgebouwen en om eigenaren de (planologische) ondersteuning te geven die ze nodig hebben.

Steeds meer gemeenten en provincies met een (verwachte) ‘kerkenproblematiek’ ontwikkelen daarom samen met kerkbesturen en andere betrokken partijen een ‘kerkenvisie’. Met een breed gedragen kerkenvisie kan de gemeente anticiperen op het vrijkomen en leegstaan van kerken, door op wijk- of stadsniveau weloverwogen strategische keuzes te maken. In de kerkenvisie kunnen op een integrale manier sloop en behoud tegen elkaar worden afgewogen en kan de behoefte aan nieuwe functies worden verkend.

De kerkenvisie geeft antwoord op vragen als: welke kerken kunnen hun religieuze functie behouden, welke kerkgemeentes of parochies worden samengevoegd in één kerkgebouw, welke kerken krijgen een nieuwe bestemming en welke kerken moeten eventueel worden gesloopt? Met een kerkenvisie in de hand komt een gemeente bij het sluiten van een kerk niet steeds voor een voldongen feit te staan, en weet het kerkbestuur welke ontwikkelingsmogelijkheden er voor de betreffende kerk zijn. Die duidelijkheid is een belangrijke voorwaarde voor succesvolle herbestemming. Bovendien biedt de kerkenvisie de mogelijkheden om de herbestemming van kerken te koppelen aan de herontwikkeling van de directe omgeving of zelfs van de hele wijk. Ook dat verhoogt de kansen op succes. Zo biedt de kerkenvisie het ‘hogere plan’ voor de herbestemming van individuele kerken.

De gemeente kan de kerkenvisie vervolgens formeel vastleggen in een gemeentelijke structuurvisie en/of in het bestemmingsplan, conform de (nieuwe) Wet op de ruimtelijke ordening (Wro; zie verder §2.2).

Stappenplan Kerkenvisie

Een stappenplan voor een kerkenvisie ziet er globaal als volgt uit.

Stap 1: Inventarisatie

In de eerste stap wordt het totale kerkenbestand in een stad of wijk in kaart gebracht. De gemeente legt contact met de eigenaren van kerkgebouwen. De partijen informeren elkaar en leggen de basis voor een gemeenschappelijke visie. Welke kerken zijn of komen leeg en welke houden hun religieuze functie? Wellicht kunnen kerken hun religieuze functie houden als er andere gebruikers of functies bij komen. Per gebouw wordt een indicatie gegeven van de

Nadat het dorp Heveskes in de jaren zeventig van de 20ste eeuw was afgebroken voor een industrieterrein, stond de middeleeuwse kerk als een verlaten relict in een bizar landschap jarenlang te wachten op een gegadigde. De Stichting Oude Groninger Kerken restaureerde de kerk en verhuurt het gebouw voor kleine tentoonstellingen, recepties en vergaderingen.

ruimtelijke mogelijkheden voor in- en aanbouw en voor mogelijke nieuwe functies.

Stap 2: Analyse

In de tweede stap wordt per kerkgebouw aangegeven wat de monumentenstatus is (rijks-, gemeente- of geen monument), wat de cultuurhistorische, stedenbouwkundige en eventueel archeologische waarden zijn, en wat de ruimtelijke en functionele mogelijkheden van het gebouw zijn voor herbestemming. Hoe eerder de cultuurhistorische waarden van een kerk in kaart gebracht zijn, hoe beter. Daarbij gaat het om de kerk als waardevol object an sich én om de cultuurhistorische essentie van de kerk en haar omgeving.

Stap 3: Opgave

In de derde stap worden de mogelijke nieuwe functies en/of economische dragers voor de vrijkomende kerkgebouwen samen met de kerkelijke overheden in kaart gebracht. Ook wordt een globale verkenning gemaakt van de behoeften en mogelijkheden voor nieuwe functies in de gemeente of de wijk, en wordt bekeken welke mogelijkheden het bestemmingsplan daarvoor biedt. Wellicht blijkt dat voor herbestemming het bestemmingsplan moet worden gewijzigd. Bij het denken over nieuwe functies voor monumentale kerken spelen de cultuurhistorische waarden, de maatschappelijke betekenis en de ruimtelijke mogelijkheden een belangrijke rol.

Stap 4: Visie

In de vierde stap wordt een toekomstvisie vastgesteld voor de kerken in het betreffende gebied. Als er veel kerken leeg komen, bevat de visie een integrale afweging over waar behoud en herbestemming wenselijk en mogelijk is, en waar eventueel sloop aan de orde is. Ook geeft de visie aan welke kerken hun religieuze functie behouden.

Tijdelijk gebruik van de kerk in Heveskes voordat die een nieuwe functie kreeg.

De monumentenstatus van een kerkgebouw speelt hierbij een belangrijke rol. In de praktijk wordt voor rijks- of gemeentelijke monumenten alleen op basis van overtuigende argumenten een sloopvergunning verleend, zodat herbestemming voor de hand ligt. Gebouwen zonder monumentale status kunnen eerder gesloopt worden. Maar hier zijn de mogelijkheden voor herbestemming en verbouwing juist weer ruimer. Toch leert de praktijk dat sommige rijksmonumentale kerken aanzienlijk ingrijpender zijn verbouwd dan gemeentelijke of niet-beschermd kerken. Een minder optimale oplossing als alternatief voor sloop of langdurige leegstand was hier de enige mogelijkheid. In enkele gevallen is de rijksmonumentale status daardoor zelfs twijfelachtig geworden.

Beleid kerkgenootschappen

In de afweging om een kerk te slopen of er een nieuwe functie voor te zoeken, spelen de eigenaar, verkopende kerkelijke gemeente, parochie en/of het overkoepelende kerkgenootschap een belangrijke rol. Voor gemeenten is het bij het opstellen van hun kerkvisie daarom belangrijk al vanaf het begin met het beleid van de kerkgenootschappen rekening te houden. Zowel de rooms-katholieke Kerk (RKK) als de protestantse Kerk in Nederland (PKN) hebben in 2008 - het jaar van het religieus erfgoed - hun beleid vastgelegd voor nieuwe functies in vrijkomende kerkgebouwen (zie bijlage 4 en 5).

Beide kerkgenootschappen staan terughoudend tegenover de profanisering van sacrale plekken en streven voor hun vrijkomende kerken bij voorkeur naar nieuwe religieuze functies. Onder bepaalde voorwaarden zijn nieuwe, niet-religieuze functies ook mogelijk. De rooms-katholieke Kerk is daarbij terughoudender dan de protestantse Kerk en neigt eerder naar sloop, zoals de praktijk ook uitwijst.

Kantoorfuncties bieden, anders dan woonfuncties, het voordeel dat met transparante ruimtescheidingen gewerkt kan worden. In de Annakerk in Breda zijn meerdere instellingen/bedrijven gehuisvest, zonder dat de indruk gewekt wordt dat de kerk is volgebouwd. Bovendien zijn de eerste traveeën van het schip vrijgehouden, waardoor men bij binnenkomst de ruimte ervaart. De constructie is reversibel en dat is hier tevens een architectonische kwaliteit.

Van de rooms-katholieke kerken die sinds 1970 zijn leeggekomen (300 in totaal) is 55% gesloopt, tegen 10% van de protestantse kerken (waarvan er sinds 1970 550 zijn vrijgekomen). Van alle sinds 1970 gesloopte kerken is 77% rooms-katholiek, 19% protestants en 4% van een ander kerkgenootschap. Deels is dit zoals gezegd het gevolg van een verschillende visie op herbestemming, maar deels ook van het feit dat onder protestantse kerken de meeste rijksmonumenten zijn. Bovendien heeft de rooms-katholieke Kerk met veel grote neogotische kerken te maken, waarvoor maar moeilijk nieuwe functies zijn te vinden.

Onder de gesloopte kerken waren geen rijksmonumenten. Van de gemeentelijk beschermde kerken werd 2% gesloopt.

Om rustig te kunnen zoeken naar een nieuwe functie die past bij de wensen van het betreffende kerkgenootschap, besluiten sommige gemeenten een vrijkomend kerkgebouw zélf aan te kopen. Het gebouw kan dan later een openbare bestemming krijgen, of worden doorverkocht aan een stichting of projectontwikkelaar.

Kerkenvisies in de praktijk

Diverse gemeenten hebben inmiddels een kerkenvisie opgesteld. In Bergen op Zoom bijvoorbeeld, waar veel grote rooms-katholieke kerken met leegstand bedreigd worden, heeft de gemeente onderzocht of er voor deze kerken nieuwe functies gevonden kunnen worden. Daarbij is gekeken naar oplossingen waarbij zoveel mogelijk vrijkomende ruimte wordt benut, en waarbij rekening wordt gehouden met de waarden van het gebouw en met de wensen van de betrokkenen. Op die manier kunnen verleden en toekomst op een duurzame manier met elkaar worden verbonden. Per kerk zijn vervolgens de mogelijkheden voor herbestemming geanalyseerd, mede op basis van de cultuurhistorische waarden en het gemeentelijke beleid.

Ook sommige provincies hebben een actief beleid voor religieus erfgoed. Zo heeft de provincie Fryslân in 2009 de bouwkundige en functionele situatie van de circa 770 Friese kerken in kaart gebracht. Hieruit bleek dat het vooral voor oudere kerken lastig is een nieuwe bestemming te vinden, vanwege de waardevolle interieurs en kerkhoven rondom de gebouwen.

2.2 Structuurvisie en Bestemmingsplan

De gemeente kan de breed gedragen kerkenvisie formeel verankeren in haar structuurvisie en/of het bestemmingsplan.

Structuurvisie

De gemeentelijke structuurvisie is het meest geëigende instrument om het beleid voor kerkgebouwen (uit de kerkenvisie) formeel te verankeren. Een structuurvisie is een strategisch beleidsdocument dat als uitgangspunt dient voor de beoordeling van nieuwe ontwikkelingen en voor het opstellen van de bestemmingsplannen. De structuurvisie is een instrument uit de (nieuwe) Wet ruimtelijke ordening (Wro).

Belangrijke onderdelen van een structuurvisie zijn (inventariserend) onderzoek, vooroverleg met de betrokken partijen, en het (gezamenlijk) formuleren van een integraal

ontwikkelingsvisie voor het gebied. De kerkenvisie kan beschouwd worden als het voortraject van de structuurvisie.

Een structuurvisie bevat altijd een uitvoeringsprogramma dat aangeeft hoe de gemeente de doelstelling denkt te halen. Soms bevat het een beeldkwaliteitplan voor het stedelijk of landelijk gebied, dat een goede impuls kan zijn voor behoud en de versterking van de cultuurhistorische kwaliteit van het religieus erfgoed.

Bestemmingsplan

De gemeente kan de structuurvisie – en de daarin beschreven visie voor de toekomst van kerkgebouwen – planologisch vastleggen in het bestemmingsplan. Daarmee kan de gemeente ondermeer zorgen voor een goede bescherming van de kerk én haar omgeving, voor het scheppen van (planologische) ruimte voor nieuwe functies en eventueel voor ondersteunend financieel instrumentarium.

Een kerk die kon voortbestaan dankzij een uitbreiding. De kantoorruimtes van het gezondheidscentrum in de H. Hartkerk in Roosendaal zijn ondergebracht in een nieuwe aanbouw. Deze is met de kerk verbonden, maar lijkt visueel los te staan. Dankzij ruimtewinst buiten de kerk volstond een minder belastend programma voor het interieur. Een oplossing die nog te weinig onderzocht wordt.

De bijzondere waarden van monumentale kerken worden in eerste instantie beschermd via de Monumentenwet 1988 en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo). Maar tegenwoordig wordt niet meer alleen naar het historische object zelf gekeken, maar ook naar zijn omgeving. Object en omgeving vormen immers een samenhangend geheel. Het is daarom belangrijk dat gemeenten bij ruimtelijke ontwikkelingen en het opstellen van hun bestemmingsplan goed kijken naar de historische kerken én hun omgeving. Ook de samenhang met de omgeving kan zo worden beschermd.

Bij de verbouw of herbestemming van een monumentale kerk is de eigenaar gebonden aan gemeentelijke regels uit het bestemmingsplan. Een bestemmingsplan regelt het gebruik van gronden en gebouwen. Het geeft de huidige en toegestane (toekomstige) bestemmingen van de gronden en gebouwen in het gebied weer, evenals waar en wat er gebouwd en aangelegd mag worden. Kerken hebben meestal de bestemming 'maatschappelijke doeleinden'.

In het bestemmingplan kunnen algemene regels opgenomen worden met het oog op de bescherming van religieus erfgoed. Het kan hier bijvoorbeeld gaan om karakteristieke kerkhoven die liggen in een historisch bebouwingslint of in een beschermd dorpsgezicht. In het bestemmingsplan kan specifiek aandacht worden besteed aan het behoud van de waardevolle omgeving van een kerk, zoals een woonwijk, een kerkhof of een kerkenpad. Regels over het gebruik van deze gronden kunnen de aanwezige stedenbouwkundige en

landschappelijke waarden beschermen. Via het welstandsbeleid of een beeldkwaliteitsplan kunnen aanvullende regels worden opgenomen voor de verbouwing van monumentale kerken.

Functiewijziging en nevenfuncties

Een bestemmingsplan kan ook nevenfuncties toestaan, zoals een kantoor of sociaal-maatschappelijke voorzieningen. Dit draagt bij aan de economische levensvatbaarheid van het gebouw, en daarmee ook aan het behoud. Bij een functieverandering of het toestaan van een nevenfunctie moet dan wel bekeken worden of die functie past bij de cultuurhistorische waarden. In het bestemmingsplan kunnen daarvoor voorwaarden opgenomen worden die zich richten op bescherming van de cultuurhistorische kwaliteiten. Het is ook mogelijk in het bestemmingsplan te anticiperen op functieveranderingen en nevenfuncties van kerkgebouwen. Een wijzigingsbevoegdheid kan de bestemming bijvoorbeeld veranderen van 'maatschappelijk' in 'cultureel', 'zorg' of 'wonen'.

Binnen het kader van het bestemmingsplan, of daaraan gekoppeld, kunnen gemeenten financiële instrumenten inzetten die het hergebruik van religieus erfgoed faciliteren of investeringen in omgeving en gebouw stimuleren. Zo kunnen cultuurhistorische waarden en lokale identiteit behouden en versterkt worden. Steeds meer gemeenten en ook enkele provincies maken op een creatieve manier gebruik van dergelijke instrumenten.

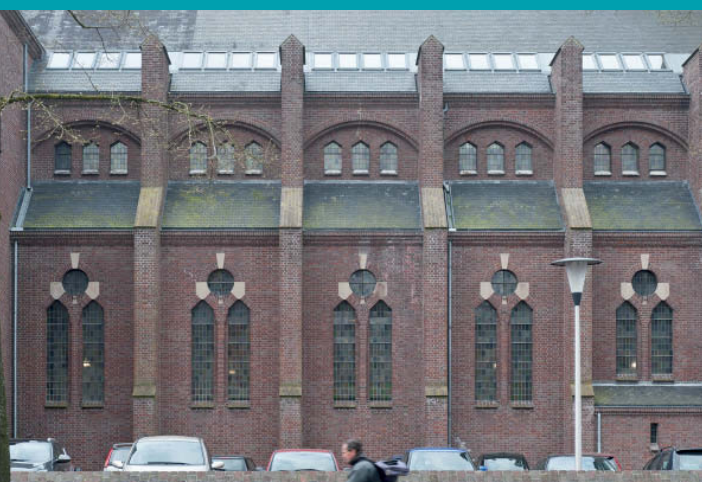
Een kerk die kon voortbestaan dankzij de sloop van een deel van de kerk: de Lourdeskerk in Zuidermeer. Een ingrijpende, maar wel creatieve oplossing voor een kerk die te veel volume heeft: door een deel van de kerk af te breken ontstaan twee gebouwen. Één dat voldoende groot is voor een wijkcentrum / verenigingsgebouw en de veel kleinere sacristie die geschikt is voor een intieme gebedsruimte.

Foto's links: De meeste nieuwe functies vragen om extra lichttoetreding. Soms kan dat op bescheiden wijze, soms gebeurt dat op zo ingrijpende wijze dat het kerkelijk karakter van het gebouw nauwelijks meer herkenbaar is.

Foto rechts: De Hervormde kerk in Helmond is verbouwd tot een advocatenkantoor. De centrale ruimte is open gelaten. De nevenruimtes met de kantoren zijn met glas afgescheiden, waardoor de bijzondere ruimtewerking van het interieur intact blijft.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt het liefst vroeg in de planvorming zijn expertise en kennis aan om de gemeente en de eigenaar/ontwikkelaar te adviseren over de mogelijkheden voor verbouwing of herbestemming van een monument. De RCE kan daarbij putten uit jarenlange ervaring, kennis en een breed landelijk overzicht van het erfgoed. De RCE heeft daarnaast een uitgebreide bibliotheek en foto- en tekeningenarchief.

De Majellakerk in Amsterdam. Omdat de nevenruimtes op transparante wijze van de centrale koepelruimte zijn afgescheiden, is het oorspronkelijke, op de Aya Sofia geïnspireerde kerkinterieur beter beleefbaar dan wanneer gekozen zou zijn voor dichte ruimte-scheidingen. Door de verhuur van de zijruimtes aan kleine ondernemers en de vestiging van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging in de centrale ruimte kon de kerk voor sloop behoed worden. Intussen heeft zich alweer een nieuwe bestemming aangediend: repetitie-concertzaal van het Nederlands Philharmonisch Orkest.

3 EEN GOEDE VOORBEREIDING IS HET HALVE WERK

De oriëntatiefase

Voor een goed herbestemmingsplan is een gedegen voorbereiding onontbeerlijk. Het is belangrijk dat de eigenaar zich oriënteert op de benodigde vergunningen, de financiële haalbaarheid en de bouwkundige staat van zijn kerk. Even belangrijk is het om inzicht te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis en de monumentale waarden van de kerk. Die kennis maakt het mogelijk om weloverwogen te bepalen welke nieuwe functies bij het gebouw passen, welke ingrepen mogelijk zijn en hoe kan worden omgegaan met de specifieke monumentale waarden. Het zoeken naar een nieuwe bestemming voor een kerkgebouw kan complex zijn. Een nieuwe bestemming houdt bij voorkeur rekening met de oorspronkelijke gemeenschapsfunctie van het gebouw. In dit hoofdstuk komen de belangrijkste elementen van de oriëntatiefase aan bod.

3.1 Betrek al vroeg de juiste partijen

Bij de herbestemming en verbouwing van kerken komen onder andere vergunningprocedures, financieringsconstructies en bouwkundige en architectonische expertise aan de orde. Om tot een goed (en goedgekeurd) plan te komen is daarom kennis, inbreng en advies van andere partijen nodig. Het is verstandig om deze partijen – zoals de architect, de bouwhistoricus, de gemeente, het provinciaal steunpunt en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - al in een vroeg stadium bij elkaar te brengen. Tijdens dit vooroverleg kunnen ervaringen en kennis worden uitgewisseld. Vanuit een programma van eisen kunnen de partijen dan gezamenlijk de financieringsmogelijkheden onderzoeken en de voorwaarden creëren voor een optimale bouwvoorbereiding.

Zo groeit een doordacht plan en kan bouwhistorisch onderzoek - en zo nodig ook archeologisch onderzoek - worden voorbereid. Herbestemming of verbouwing wordt zo een gezamenlijke opgave. Het beste is dit vooroverleg al te plannen voordat de omgevingsvergunning wordt aangevraagd (zie ook §3.2). Zo worden verrassingen achteraf voorkomen. Voor een goed plan is in de eerste plaats gedegen kennis nodig, waarvoor ondermeer de provinciale steunpunten, archieven en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geraadpleegd kunnen worden.

Daarnaast is het verstandig om te werken met architecten en aannemers die ervaring hebben met historische kerken. Een goede restauratiearchitect, ervaren in kerkrestauraties, heeft oog voor zowel de benodigde nieuwe ingrepen als de cultuurhistorische waarden. Ook is het van belang dat bij constructieberekeningen een constructeur betrokken wordt die ervaring heeft met oude constructies.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft geen advies over architectkeuzes en wijst geen architecten aan. Een eigenaar kan informatie vinden op de website van de Bond Nederlandse Architecten (BNA) of de Vereniging Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Op de website van de Vakgroep Restauratie vindt u bedrijven die gespecialiseerd zijn in restauraties en die zijn aangesloten bij de Vakgroep Restauratie.

3.2 Verkennend onderzoek

Voordat begonnen kan worden met de herbestemming (en verbouwing) van een monumentale kerk is het belangrijk om de wensen, (financiële) mogelijkheden en benodigde vergunningen in beeld te brengen. Ook is het belangrijk om de nodige kennis over de kerk te verzamelen. Kennis van historische kerken draagt bij aan begrip en respect voor de monumentale waarde en is onontbeerlijk wanneer er een verbouwing op stapel staan. Deze kennis wordt verkregen door bouwhistorisch, bouwkundig en archeologisch onderzoek. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed raadt eigenaren en ontwikkelaars aan zich al vroeg te oriënteren en de benodigde verkennende onderzoeken uit te (laten) voeren.

Oriëntatie op de vergunningverlening

Voor de meeste veranderingen aan beschermde (rijks-)monumenten is een vergunning nodig. Per 1 oktober 2010 is met de inwerkingtreding van de Wet algemene bepaling omgevingsrecht (Wabo) een omgevingsvergunning voor monumenten noodzakelijk. Voor die tijd moest op basis van de Monumentenwet 1988 een monumentenvergunning worden aangevraagd.

Vooral bij kerken van voor 1900 moet rekening gehouden worden met een rijk bodemarchief. Als voor de nieuwe bestemming grond- of funderingswerkzaamheden nodig zijn, is archeologisch onderzoek onvermijdelijk.

De omgevingsvergunning kan digitaal worden aangevraagd bij de gemeente. Meestal is de gemeente vergunningverstrekker, het ‘bevoegd gezag’ in Wabo-terminen. Het is aan het bevoegd gezag om te beslissen in welk geval een vergunning verplicht is en wanneer niet. Dit ligt aan de aard en intensiteit van de ingreep. Naast de omgevingsvergunning toetst de gemeente verbouw- of herbestemmingsplannen ook op andere beleidsterreinen, zoals het bestemmingsplan en de milieuwetgeving.

Voor archeologische rijksmonumenten is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (namens de Minister van OCW) de vergunningverlener. Het is mogelijk dat niet alleen de kerk zelf, maar ook het terrein waarop de kerk staat een rijksbeschermd archeologisch monument is. De vergunningaanvraag komt dan via de gemeente bij de Rijksdienst. Als de Rijksdienst de vergunning verleent is het mogelijk dat in de voorwaarden wordt opgenomen dat een archeologisch onderzoek verplicht is (zie onder). De gemeente en de Rijksdienst kunnen (nieuwe) eigenaren informeren over de status van de kerk.

Bijlage 2 bevat meer informatie over de Wabo, de Monumentenwet 1988, het Bouwbesluit en de benodigde vergunningen.

Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorisch onderzoek is een methode om de (bouw)geschiedenis van een gebouw vast te stellen en vast te leggen in een rapport. Het bestaat onder andere uit het opmeten, documenteren en interpreteren van een gebouw en zijn onderdelen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door een onafhankelijke instelling of bureau. Bouwhistorisch onderzoek vertelt het verhaal van het monument, analy-

seert de waarden van het gebouw en biedt inzicht in de ontwikkelingskansen. Wanneer deze gegevens als inspiratiebron voor het verbouwingsplan worden benut, kan een verantwoorde bijdrage aan de toekomst van het monument worden geleverd.

In de omschrijving, die bij de aanwijzing van een kerk als monument is opgesteld (zie hoofdstuk 2), is meestal al de nodige informatie over de cultuurhistorische waarden van het gebouw te vinden. Maar vaak is er na de aanwijzing tot monument al veel tijd verstreken, waarin nieuwe informatie bekend is geworden, de zeldzaamheidswaarde is toegenomen, de waardering is gewijzigd en/of veranderingen hebben plaatsgevonden aan gebouw en omgeving. Het bouwhistorisch onderzoek werpt óók licht op deze nieuwe ontwikkelingen.

Door bouwhistorisch onderzoek wordt het maken van een bewuste afweging van belangen mogelijk. De brochure ‘Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek’ bevat meer informatie over dit onderwerp (zie bijlage 7).

Documentatie inventaris en roerende zaken

Bij kerken hoort bij dit onderzoek ook een inventarisatie, documentatie en waardering van de inventaris, bijvoorbeeld door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland.

Deze stichting, waarin overheid en kerkgenootschappen samenwerken, is een onafhankelijke organisatie met deskundige vakspecialisten. Doel is het vastleggen van het roerende kunstbezit van de aangesloten genootschappen. Andere adviespartijen zijn de diverse musea voor religieuze kunst en het voormalig Instituut Collectie Nederland, dat inmiddels deel uitmaakt van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Archeologisch onderzoek

Onder heel wat kerken ligt informatie over één of zelfs meer voorgangers verscholen. Informatie die ons niet alleen iets vertelt over de ouderdom en geschiedenis van de kerkstichting, maar ook over de ontwikkeling van de nederzetting waarvan de kerk de spil was. Denk aan muurresten, vloeren, paalgaten van houten voorgangers, puin van bouwbeeldhouwwerk, brandlagen, graven en sarcofagen in en om de kerk. De informatie die in de bodem opgeslagen ligt vraagt om een terughoudende, zorgvuldige en specialistische aanpak. Zorg voor het onzichtbare en dus kwetsbare bodemarchief is helaas niet vanzelfsprekend. Archeologische waarden binnen het kerkgebouw worden geregeld over het hoofd gezien. Wettelijk is vastgelegd dat het archeologische bodemarchief zoveel mogelijk 'in situ' – op de plek zelf – behouden moet worden.

Als een kerk verbouwd wordt kunnen werkzaamheden leiden tot bodemverstoring. Wanneer de verbouwing van een kerk bijvoorbeeld gepaard gaat met nieuwe, zware constructies in of naast de kerk, zullen deze gefundeerd moeten worden. Soms worden bij een herbestemming ondergrondse ruimtes gecreëerd. Maar zelfs het aanleggen van een vloerverwarming kan het bodemarchief al verstoren.

Bij welke kerken kan sprake zijn van een archeologisch belang?

- Kerken die voor circa 1900 zijn gesticht.
- Kerken op archeologische monumenten, zowel rijksbeschermde als via het bestemmingsplan beschermde (ook wel als AMK-terreinen aangeduid);
- Kerken die op mogelijke resten van een voorganger liggen, dus oude kerkterreinen. Dit kunnen ook betrekkelijk jonge of zelfs moderne kerkgebouwen zijn (voorbeeld: de naoorlogse kerk van De Waal op Texel, staat op de plek van een middeleeuwse voorganger).
- Kerken binnen gebieden waarvoor een middelhoge en/of hoge archeologische verwachting geldt (archeologische verwachtingskaarten).

Het is daarom van belang de verwachtingswaarde van het archeologisch erfgoed tijdig en goed in kaart te brengen, zodat tijdens het planvormingsproces rekening wordt gehouden met deze waarden. In een vroeg stadium kunnen plannen makkelijker zo worden aangepast, dat het bodemarchief bewaard kan blijven. De eerste stap hiertoe is het uitvoeren van een bureaustudie, eventueel gevolgd door een inventariserend veldonderzoek. Als ingrepen in de bodem zijn voorzien, kan worden bekeken of die leiden tot aantasting van archeologische waarden. In dat geval kan onderzocht worden of eventuele technische voorzieningen het bodemarchief kunnen sparen. Kan dat niet, dan moet het bodemarchief op de plek van de ingreep 'geborgen' worden door archeologisch onderzoek. Neem bij geplande bodemwerkzaamheden in ieder geval contact op met het bevoegd gezag.

In de meeste gevallen zal het kerkerrein niet zijn aangemerkt als archeologisch waardevol terrein omdat de

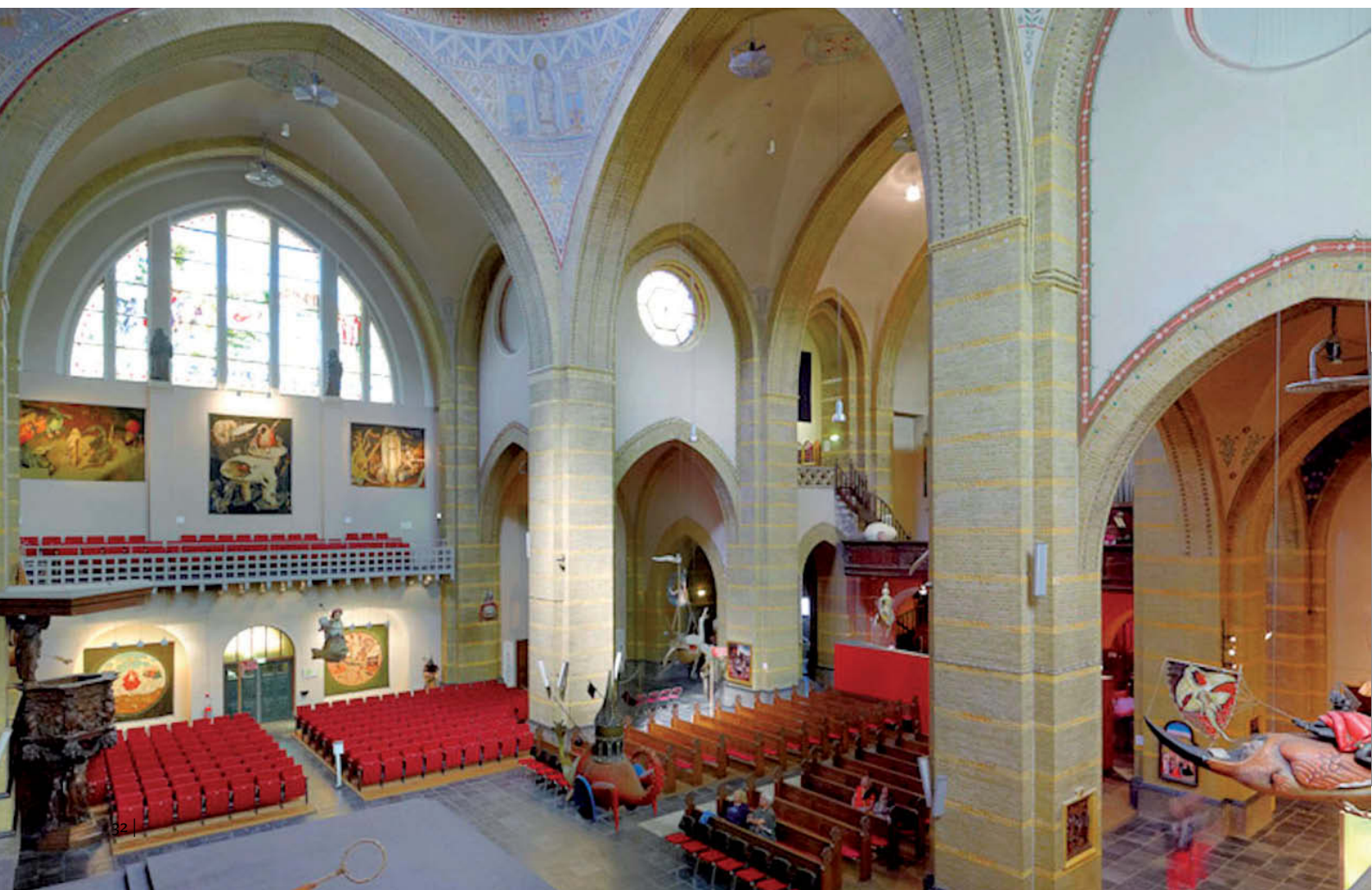
waarden niet in kaart gebracht zijn. Er moet echter terdege rekening mee worden gehouden.

Er is nog een reden om de bodem met rust te laten. Tot 1829 werd er in de kerk begraven. In veel kerken ligt onder de zerken als een stad van doden een dicht patroon van graven en grafkelders. Het getuigt van respect voor onze voorouders deze begraafplaatsen niet te verstoren.

Bouwkundig onderzoek

Voordat een plan wordt opgesteld, is het belangrijk te weten hoe het gebouw is geconstrueerd en wat de bouwkundige staat is. Om verrassingen tijdens de verbouwing te voorkomen, is het verstandig eerst te onderzoeken hoeveel herstelwerkzaamheden nodig zijn en welke kosten die met zich meebrengen. Onder andere de Monumentenwacht stelt deskundige en onafhankelijke bouwkundige rapporten op. Ook sommige provinciale steunpunten kunnen dit werk doen. Deskundigheid en affiniteit met monumenten be-

De cultuurhistorische waarden van de Bossche Jacobuskerk zijn bij de herbestemming tot kunstencentrum vrijwel volledig in stand gebleven.

palen de kwaliteit van de bouwkundig opname. Een goede bouwkundige opname draagt bij aan behoud van historisch materiaal. Een bestek geeft inzicht in de wijze van herstel. Daarbij is het belangrijk uit te gaan van passende materialen en herstelmethoden.

Haalbaarheidsonderzoek

Om de (financiële) haalbaarheid van herbestemming en verbouwing op tafel te krijgen is het verstandig om in een zo vroeg mogelijk stadium een verkennend haalbaarheidsonderzoek uit te (laten) voeren. In het haalbaarheidsonderzoek kunnen ook de mogelijkheden in kaart worden gebracht voor (gunstige) financieringsconstructies, subsidies en fiscale voordelen voor het onderhoud en de restauratie van het monument. In het kader van de Modernisering van de Monumentenzorg is er vanaf 2011 een subsidieregeling om de herbestemming van leegstaande of leegkomende monumenten te stimuleren (zie bijlage 3). Sommige gemeenten en provincies bieden een dergelijke subsidie nu al aan.

Als het niet lukt om een nieuwe functie voor het kerkgebouw te vinden, lijkt verval op den duur onvermijdelijk. Toch kan de factor tijd ook een bondgenoot zijn. Op dit moment is er misschien geen (passende) functie aanwezig, over een paar jaar kan dat volledig anders zijn. Bij waardevolle kerkgebouwen zou men daarom niet te snel over moeten gaan tot sloop of het inpassen van een functie die het gebouw geweld aandoet. Tijdelijke verhuur is dan een mogelijke optie. Dat kan wel financiële consequenties heb-

ben (bijvoorbeeld geen vrijstelling van Onroerende Zaak Belasting).

Sommige gemeenten en een enkele provincie kennen een 'mottenballenregeling', een financiering voor het tijdelijk wind- en waterdicht houden van het gebouw. Vanaf 2011 stelt ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hiervoor subsidie beschikbaar. Dit om voortijdig verval te voorkomen, maar ook om te stimuleren dat een duurzame oplossing op langere termijn wordt verkozen boven een slechte oplossing op korte termijn (zie bijlage 3).

3.3 Een geschikte nieuwe bestemming

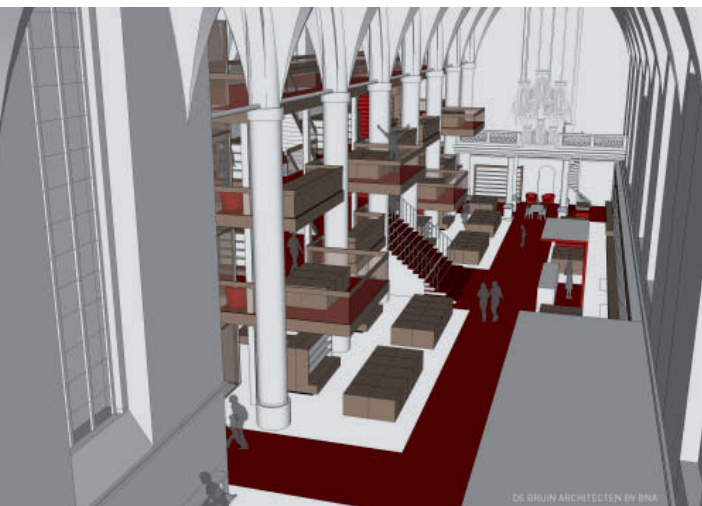
Kerken zijn bijzondere gebouwen die vragen om bijzondere functies. De mogelijkheden voor nieuwe functies zijn soms al vastgelegd in de gemeentelijke kerkenvisie (zie hoofdstuk 3). Binnen die kaders is er vaak van alles mogelijk. Bijlage 7 bevat een overzicht van enkele inspirerende publicaties over de herbestemming van kerken.

In het advies over de verbouwingsplannen voor een rijksmonument adviseert de RCE ook over de aanvraag tot functiewijziging. Niet iedere functie is even passend bij een kerk. De RCE hanteert daarbij drie belangrijke criteria.

Passend hergebruik

De grote opgave bij het herbestemmen van historische gebouwen is om recht te doen aan de specifieke cultuurhistorische betekenis van het gebouw in zijn nieuwe functie.

Het concept van de combinatie boekwinkel/café in Maastricht vindt navolging in de Broerenkerk in Zwolle. Het ontwerp toont de huisvesting van een boekwinkel in combinatie met culturele activiteiten. Ruimtelijk blijft het interieur van deze tweebeukige kerk goed beleefbaar.

Subsidierегeling Utrecht

'Voor de vierde achtereenvolgende periode van zes jaar draagt de gemeente bij aan het bouwkundig onderhoud van gebouwen met een (van oorsprong) religieuze functie. Met de regeling is het ook mogelijk voorzieningen te subsidiëren die een breder gebruik van het gebouw mogelijk maken. Daarmee kan de exploitatie van het gebouw worden verbeterd. Ook kan nu het onderzoek naar zogenaamd nevengebruik en naar herbestemming in het geval van verlies van de oorspronkelijke functie sub-sidiabel worden gesteld.'

Utrecht, kerkenstad bij uitstek, was de eerste gemeente die een dergelijke gemeentelijke regeling instelde. Subsidierегeling voor de instandhouding van kerkgebouwen in Utrecht 2009-2014.

Als alleen de maximale bruikbaarheid van het casco een rol speelt, wordt voorbij gegaan aan de (historische) betekenis van het gebouw. Dan wordt de kans gemist om de karakteristieke historische kwaliteiten van het gebouw te benutten en in zijn nieuwe functie tot meerwaarde te brengen.

Passend hergebruik krijgt vorm door de toevoeging van een nieuwe 'laag' aan het monument. De fysieke verschijningsvorm van de oude functie kan daarbij niet altijd volledig worden behouden. Soms vereisen nieuwe functies nieuwe vormen. Omgekeerd dicteert de bestaande vorm mogelijkheden en beperkingen voor nieuw gebruik. Op dit raakvlak van oud en nieuw ontstaat de inspiratie voor het ontwerp. Het vinden van een passende nieuwe bestemming heeft bij kerken ook veel te maken met de vraag of de bestaande lichttoetreding voldoende is en of de noodzaak van extra licht niet een te zware wissel op de cultuurhistorische karakteristiek van het gebouw trekt. Een kerk uit de jaren '30 van de vorige eeuw met laag doorlopende, gesloten dakvlakken en donkere interieurs onder enorme kappen of gewelven is het meest gebaat bij een functie die de ruimte niet opdeelt, geen grootschalige dakdoorbraken vraagt en genoeg heeft aan het bestaande licht, zo nodig aangevuld met kunstlicht. Bij een lichte wederopbouwkerk spelen deze problemen veel minder. Voor alle kerken geldt dat de

monumentale waarde van de ramen medebepalend is voor nieuwe bestemmingsmogelijkheden. Op enkele uitzonderingen na zal een woonfunctie conflicteren met het behoud van bijzonder gekleurd of gebrandschilderd glas.

Duurzaamheid

De nieuwe bestemming moet op de lange termijn duurzaam zijn in het gebruik, zowel in economisch opzicht als wat betreft de instandhouding van het monument. Goed hergebruik van historische gebouwen komt neer op het realiseren van functies die duurzame instandhouding combineren met het behoud van de historische betekenis van het gebouw.

Recht doen aan de oorspronkelijke gemeenschapsfunctie

Het vinden van een nieuwe bestemming voor een lege kerk heeft niet slechts ten doel het gebouw overeind te houden vanwege zijn bijzondere cultuurhistorische of stedenbouwkundige waarde. Met het behoud van het kerkgebouw blijft ook het kloppend hart van een wijk of dorp behouden, des te meer wanneer er functies met een (semi-) openbaar karakter worden gerealiseerd en de kerk ook door de week toegankelijk is. Een kerk die functioneel met de wijk wordt verbonden en goed toegankelijk is, heeft een sterke sym-

boolfunctie en bevordert het gemeenschapsgevoel van de omwonenden, zeker in wijken die verder van het centrum liggen.

Vanuit deze drie criteria geredeneerd, is duidelijk dat sommige nieuwe functies te verkiezen zijn boven andere. De rooms-katholieke Kerk en de protestantse Kerk Nederland pleiten voor nieuwe functies die zo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke kerkelijk gebruik liggen (zie bijlage 4 en 5).

De RCE volgt op hoofdlijnen dezelfde redenering, hoewel de praktische uitwerking op onderdelen soms net iets anders uitpakt, omdat de RCE het cultuurhistorische en niet het religieuze belang voorop stelt. Zo is een voorkeurslijst opgesteld voor geschikte en minder geschikte nieuwe functies voor kerkgebouwen (zie onder). De lijst is globaal. Niet alle woonbestemmingen leiden tot een ingrijpende aantasting en niet alle vormen van nevengebruik zijn optimaal. Maar in het algemeen zou de eigenaar in zijn zoektocht naar een geschikte nieuwe functie eerst kunnen kijken of er mogelijkheden zijn voor de hoger gerangschikte functies, en pas als dat niet lukt verder gaan kijken.

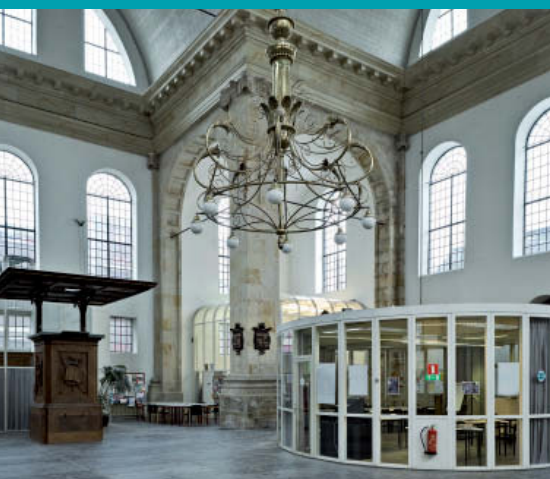
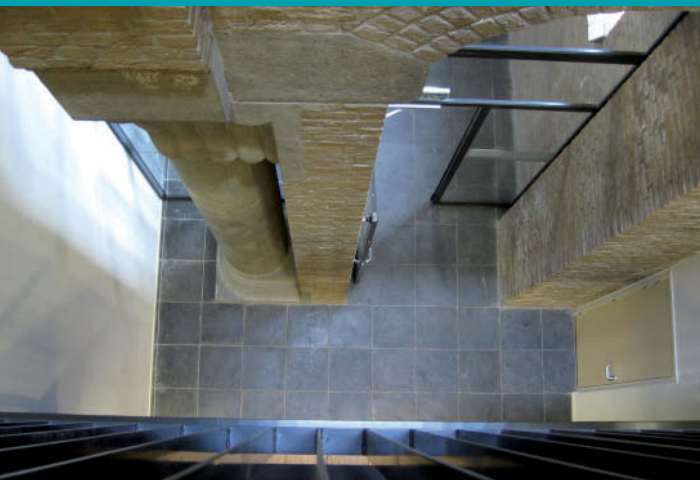
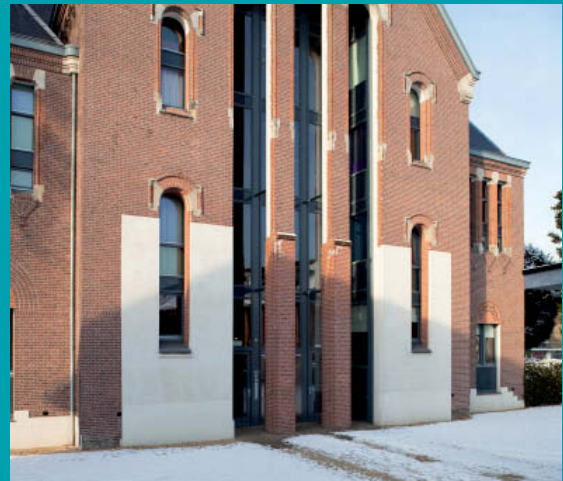
1. religieus gebruik (door een andere denominatie);
2. sociaal-cultureel medegebruik (in de kerk vinden ook andere activiteiten plaats);
3. cultureel, museaal gebruik;
4. columbarium;
5. gecombineerd gebruik (met opgedeelde ruimte);
6. detailhandel en horeca (commercieel);
7. zorg en sociaal-maatschappelijk werk;
8. kantoren;
9. wonen.

3.3.1 Religieus gebruik

Soms kan een kerkgebouw behouden blijven doordat het overgaat naar een ander kerkgenootschap. Dit soort herbestemming ligt dicht tegen de oorspronkelijke religieuze functie aan en heeft in het algemeen weinig consequenties. De ruimtelijke kwaliteit van het interieur en mogelijk een deel van de inventaris blijven tot hun recht komen. Van alle herbestemde kerken is 25% naar een andere gezindte overgegaan. Meestal gaat een RK kerk over naar protestants gebruik, in mindere mate is dat andersom het geval (resp. 18% en 7% van alle herbestemmingen). De consequenties

Boven: verschillende vormen van daglichttoetreding, Midden: reversibele ruimtescheidingen, Onder: herinneringen aan de oude functie: behoud van de preekstoel en een nieuw ingericht altaar.
Foto rechts: Een kleine museale functie, zoals dit dakpannenmuseum in Alem, is ideaal voor een zaalkerk omdat er geen opdeling van de ruimte nodig is.

 De specialist in gebruikte en nieuwe dakpannen
 +31 (0) 185 312 489
 www.luijtgaarden.nl

voor het gebouw zijn minimaal in ruimtelijk opzicht. Voor de inventaris ligt dat anders. Ook de transformatie van kerk naar moskee kan zonder grote bouwkundige ingrepen tot stand komen. Casco en ruimtewerking blijven intact, maar de inventaris moet het ontgelden. In Nederland zijn een kleine 20 kerken tot moskee getransformeerd. De verwachting is dat voor het geringe aantal nieuw op te richten moskeeën eerder voor nieuwbouw dan voor hergebruik van bestaande kerken gekozen zal worden.

Voor dit soort herbestemmingen, die in de strikte zin van het woord geen herbestemming zijn, is er de brochure “Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerken in religieus gebruik”.

3.3.2 Sociaal-cultureel medegebruik

Kerkelijk gebruik met cultureel medegebruik in de zin van concerten, studiedagen, lezingen e.d. is in het algemeen een gunstige combinatie. De kerkelijke functie blijft behouden, omdat de financiële lasten door neveninkomsten worden verlicht. Ruimtelijk vinden er geen of zeer geringe wijzigingen plaats. De inventaris kan behouden blijven, soms zijn aanpassingen aan een bankenplan nodig, soms moet een bankenplan wijken voor een flexibele opstelling met stoelen.

Veel grote, protestantse stadskerken fungeren door de week als ruimte voor diverse activiteiten. Soms zelfs voor feesten, wat door de gemeenschap (kerkelijk en burgerlijk) in de regel als niet-passend wordt ervaren. Eigendom en beheer van deze kerken blijven soms in handen van de kerkelijke

eigenaar, maar vaak gaat het gebouw over in een stichting, waarin de kerkelijke gemeente een flinke stem heeft om te bewaken dat andere activiteiten voldoende passend zijn.

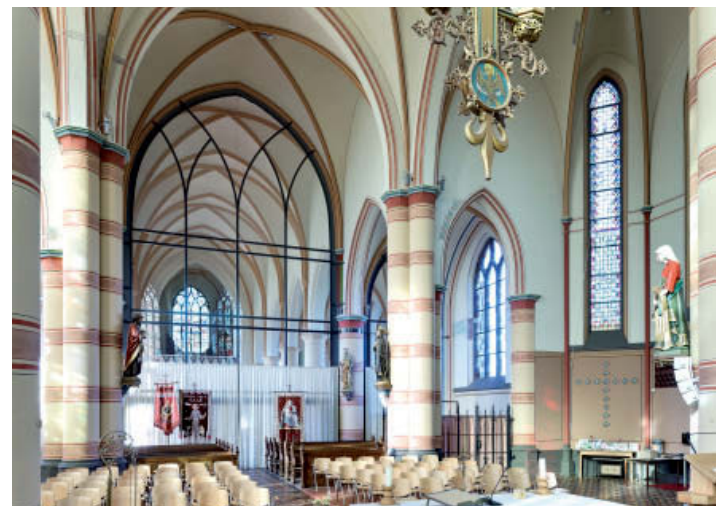
De combinatie van kerk en ‘kulturhus’ – kerk op zondag en club- en buurthuis door de week – is een succesvolle formule in veel dorpen. Door een aan- of bijbouw ontstaat een klein complex dat onderdak biedt aan het vaak rijke verenigingsleven op het platteland. De kerk wordt voor alle mogelijke activiteiten nu ook door de week gebruikt. Dergelijke gemeenschapshuizen zien we voornamelijk bij protestantse kerken, al neemt de belangstelling hiervoor bij de rooms-katholieke Kerk de laatste tijd toe.

3.3.3 Cultureel of museaal gebruik

Volledig cultureel gebruik, zonder dat het gebouw nog voor de eredienst wordt gebruikt, is doorgaans goed inpasbaar in bestaande kerkgebouwen. Voor functies als concertzaal, gehoorzaal of expositie is – los van aanpassingen ten behoeve van de akoestiek, verwarming en technische infrastructuur – zelden meer nodig dan een balie, keukenvoorziening, toiletten en garderobe. Meestal is waardevol meubilair, met name banken, voor deze functies (deels) bruikbaar. Het is dus niet nodig het bestaande interieur volledig te ‘strippen’.

Museale functies stellen meer eisen in de zin van compartimentering of inbouw van afzonderlijke eenheden. De ruimtelijke beleving van het interieur wordt aangetast, maar niet ingrijpend. Een theater vraagt om nog verder

Een combinatie van kerkelijk en multifunctioneel medegebruik. De Lebuinuskerk in Deventer is zonder noemenswaardige aanpassingen geschikt voor uiteenlopend gebruik.

In Baak heeft men een kleinere kerkruijme gecreëerd door een glazen tussenwand.

gaande aanpassingen, vanwege brandveiligheid, bijzondere technische voorzieningen, de beschikbaarheid van zitplaatsen in de hoogte en ruimtescheidingen tussen zaal, foyer en gangen. De ruimtelijke kwaliteit van de kerkruimte kan in een theaterzaal niettemin goed benut worden en tot zijn recht blijven komen.

3.3.4 Columbarium

In Duitsland is de laatste jaren een klein aantal kerken succesvol als columbarium (verzamel- en bewaarplaats van urnen) ingericht, soms met behoud van de kerkelijke functie. Ruimtelijke ingrepen zijn vrijwel niet nodig. In Nederland zijn er voor zover bekend nog geen uitgevoerde projecten. Als eerste zal de Bernadettekerk in Sittard als columbarium en mortuarium worden ingericht.

Het museum Van Speelklok tot Pierement in de Buurkerk in Utrecht. Museaal gebruik van een middeleeuwse kerk waarbij het volume van het interieur door het aanbrengen van een tussenverdieping in de zijbeuken slechts in beperkte mate is gewijzigd. De verdieping is reversibel uitgevoerd, los van de pijlers.

Het Kulturhus

'Sommige kerken lopen leeg. Tegelijk zoeken verenigingen naar ruimte. Met een 'kulturhus' onder zijn dak herovert de kerk haar plek in het dorp. Een kulturhus is een dorps huis dat onderdak biedt aan functies die van levensbelang zijn voor een kleine gemeenschap. Kerk op zondag, club- en buurthuis door de week. Bij protestantse kerken lijkt dat makkelijker dan bij katholieke.'
Trouw, 4 april 2009.

De oudkatholieke Sint-Jacobskerk in Utrecht sloot in 1989 de deuren als gevolg van teruglopend kerkbezoek. De ruimte deed een tijd dienst als werkplaats/winkel en is in 2009 verbouwd tot één zeer ruime woning.

3.3.5 Gecombineerd gebruik

Teruglopend kerkbezoek leidt niet altijd tot afstoting van het kerkgebouw. Soms kan de kerkelijke functie in stand blijven dankzij een vorm van nevengebruik. Het verschil met de tweede voorkeur 'sociaal-cultureel medegebruik' is dat het gebouw wordt opgesplitst. De verdeling van de functies geschiedt dus niet in de tijd (doordeweeks of zondag), maar in de ruimte. De nieuw ontstane ruimte kan gebruikt worden als kantoor, kinderdagverblijf, wijkcentrum en dergelijke. Er zijn zelfs meerdere nieuwe functies mogelijk. Het grote voordeel van deze oplossing is dat de kerkelijke functie in de wijk behouden blijft en dat de ruimte – zij het gereduceerd – in aanzienlijke mate zijn religieuze sfeer, zijn ruimtelijke beleving, zijn materiaal, zijn lichtval en een deel van de inventaris behoudt. Er is soms sprake van een verbetering, soms van een verslechtering van de akoestiek.

3.3.6 Commercieel gebruik

Commerciële functies kunnen sterk ingrijpen in de belevingswaarde van het interieur, maar dat hoeft niet zo te zijn. Veel hangt af van het ontwerp van de nieuw in te brengen onderdelen en van de bestaande karakteristiek, waarde en indeling van de ruimte. Een zorgvuldig ontworpen boekwinkel of restaurant laat het kerkinterieur meer spreken dan een standaard supermarkt met neonverlichting en reclameborden. Een goed gekozen functie kan ervoor zorgen dat de fysieke ingrepen minimaal blijven en het exterieur zijn oorspronkelijke uitstraling behoudt, zeker als reclame-uitingen beperkt blijven. Door het gebruik van kunstlicht kan extra daglichttoetreding via nieuwe openingen achterwege blijven.

Een supermarkt is een onwaardige vorm van hergebruik, maar houdt wel alle mogelijkheden open voor passender gebruik in de toekomst omdat ruimtelijke ingrepen achterwege kunnen blijven. Dit geldt voor winkel- en horecafuncties in het algemeen: zij zijn reversibel. Dat wil zeggen: ze kunnen zonder veel kosten en schade ongedaan gemaakt worden als een waardiger functie zich aandient. Nadeel is wel weer dat winkels of bedrijven waarvoor een kerk een

In de oudkatholieke Sint-Jacobskerk in Utrecht is de kerkzaal is niet in aparte ruimtes opgedeeld, wel in niveau's.

Een winkelfunctie verhoudt zich moeilijk tot het gewijde karakter van een kerk. Maar ondanks de sterk contrasterende werking van reclame en inrichting, zowel binnen als buiten, is de fysieke aantasting uiterst gering. De mogelijkheid later andere functies in de kerk onder te brengen, blijft daardoor open. De Bernadettekerk in Helmond.

tijdelijke huisvesting biedt, weinig genegen zijn te investeren in een goede instandhouding van het gebouw.

3.3.7 Zorg en sociaal maatschappelijk gebruik

Met de kerk als wijkcentrum, zorgcentrum of centrum voor sociaal-maatschappelijke functies behoudt de buurt een bindend element met een sterke identiteit. Deze functies (of een combinatie daarvan) bevestigen de symboolwaarde die een kerk voor een dorp of buurt heeft. Het zijn bestemmingen die functioneel in het verlengde van het kerkelijk gebruik liggen: de kerk blijft 'van iedereen'.

Hergebruik ten behoeve van sociaal-maatschappelijke en zorgfuncties heeft het voordeel dat de gemeente een grote rol in het proces kan hebben en makkelijker kan bijdragen in de uitvoerings- en exploitatiekosten. Het gebouw hoeft dan niet het maximale rendement op te leveren: het volume hoeft minder intensief benut te worden. Dat kan een kwalitatief beter plan opleveren met een hogere belevingswaarde van het interieur. Ook kunnen ruimtes intact blijven voor minder intensief, dus minder rendabel gebruik: bijvoorbeeld een koor waar rouw- en trouwdiensten of vergaderingen gehouden kunnen worden. Sociaal-maatschappelijke en zorgfuncties hebben doorgaans geen grote invloed op het exterieur.

3.3.8 Kantoren

Kantoorfuncties hebben - anders dan openbare of semi-openbare bestemmingen - het nadeel minder toegankelijk te zijn voor een breed publiek. De kerk staat niet meer in verbinding met de wijk/de omgeving en is geen openbaar

bezit meer (behalve als er een combinatie met openbare functies mogelijk is). Ruimtelijk zijn kantoorfuncties – grotere kerken huisvesten vrijwel altijd meerdere kantoren – goede opties als aan een aantal voorwaarden voldaan wordt. De belangrijkste is de wijze van opdeling van de ruimte. Kantoren maken, anders dan bij zorg- en woonfuncties, transparante ruimtescheiding mogelijk, wat de beleefbaarheid van het interieur aanzienlijk vergroot. Het blijkt vrijwel altijd mogelijk aanwezige glas-in-loodramen te handhaven. Een goed ontwerp voor een kantoorbestemming kan gunstig inspelen op de oorspronkelijke karakteristiek van het interieur. Vaak worden kantoren gerealiseerd in de zijbeuken, op de galerijen of - als het daglicht toereikend is - in zijkapellen, waarbij de centrale ruimte geheel of voor een deel vrij blijft. Die kan gebruikt worden voor gemeenschappelijke doeleinden: ontvangsten, vergaderingen maar ook verhuur aan derden (toneel, lezingen, buurtbijeekkomsten, markten). In het algemeen hebben kantoorfuncties relatief weinig gevolgen voor het exterieur van de kerk. Wel leidt de noodzaak van parkeermogelijkheden soms tot een herinrichting van de onmiddellijke omgeving.

3.3.9 Wonen

Een dilemma bij het vinden van een nieuwe bestemming voor een kerkgebouw is dat duurzame functies vaak ook het meest ingrijpend zijn: in fysiek opzicht, voor de ruimtelijke beleving van het interieur en voor het exterieur. Dat geldt bij uitstek voor het realiseren van appartementen. De ontwikkelaar of de corporatie wil liefst maximaal rendement. Dat betekent een maximale benutting van het volume.

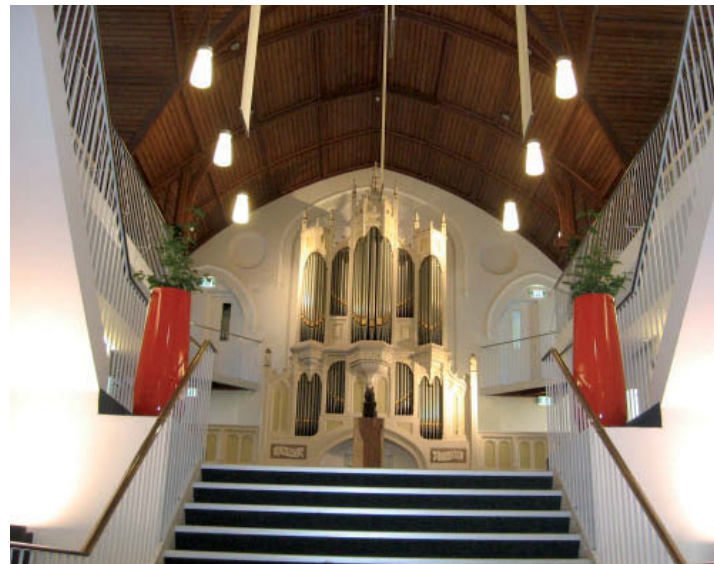
De ruimtelijke beleving verdwijnt daardoor geheel of vrijwel geheel, de inventaris en glas-in-loodramen worden opgeofferd en materiaal en afwerking worden aan het zicht onttrokken. Soms wordt het gebouw zo zwaar belast dat de geslotenheid van de kap oplost in grote reeksen daklichten en dakkapellen, dat er inpandige balkons verschijnen, dat er op, in of aan de zijbeuken balkons komen en dat gesloten wanden overmatig geperforeerd worden. Het resultaat is niet meer een kerkgebouw met een woonfunctie, maar een appartementencomplex in de vorm van een kerkgebouw waarbij alleen de toren nog aan de oorspronkelijke betekenis van het gebouw herinnert. In dit soort gevallen staat zelfs de stedenbouwkundige betekenis van de kerk ter discussie. De wijk ontleent nauwelijks nog identiteit aan de kerk als symbool van de gemeenschap.

In minder vergaande transformaties wordt wel de binnenruimte volledig benut, maar zijn de uitwendige gevolgen niet zo vergaand dat het gebouw zijn stedenbouwkundige waarde heeft moeten inleveren. Het interieur is zo volgebouwd dat de binnenruimte nergens meer beleefbaar is, noch in de hoogte (de gewelven), noch in de diepte (schip, zijbeuken en koor). De ruimtelijke beleving en mogelijk bijzondere interieurwaarden zijn hier ingewisseld voor het behoud van een gebouw dat alleen nog van belang is omdat het de identiteit van een stads- of dorpsgezicht bepaalt.

Toch blijkt het mogelijk te zijn een woonbestemming te realiseren met behoud van een deel van de ruimtelijke beleving en van bijzondere onderdelen van het interieur als duidelijke referenties naar de historische betekenis van het gebouw. De verticale ontsluiting via lift en trappenhuis kan bijvoorbeeld in een ruime hal gesitueerd worden die een blik op de gewelven biedt. In grotere kerken kan (een deel van) het schip in gebruik blijven als entree voor de appartementen, soms met zicht op de gewelven. In kleinere kerken kan een zijbeuk in gebruik blijven als entree voor de appartementen in de middenbeuk. Men kan het ontwerp zo inrichten dat de bestaande openingen voor voldoende lichttoetreding zorgen. Wanneer in het schip en de transepten voldoende eenheden gerealiseerd kunnen worden, blijkt het soms mogelijk om het koor als grote open ruimte, mét glas-in-loodramen en zijn oorspronkelijke afwerking, in stand te houden. De historische referentie is in al deze situaties een positieve bijdrage aan de kwaliteit van de woonomgeving. De betekenis van het gebouw is niet gereduceerd tot louter een casco, maar blijft in meer of mindere mate overeind door het behoud van ruimte, materiaal, afwerking en soms ook inventaris.

Foto rechts: Wanneer een kerk niet volledig wordt dichtgebouwd met woningen is er een kans het kerkelijk karakter ook na de transformatie te laten spreken. In de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Arnhem is het koor met bijzondere glas-in-loodramen en beschilderd houten gewelf als gemeenschappelijke ruimte vrijgehouden. Het schip en de transepten bieden ruimte aan 32 huurwoningen. De kerk stond op de nominatie om gesloopt te worden. De herbestemming werd gerealiseerd na aanwijzing als gemeentelijk monument.

Horizontale ruimte-indeling. Door het inbrengen van extra verdiepingen is de kerkzaal van de Noorderkerk in Apeldoorn minder hoog geworden. Het houten tongewelf en het orgel zijn evenwel in hun volle omvang zichtbaar gebleven en sterk bepalend voor de ruimte. Uiterlijk heeft de kerk nauwelijks wijzigingen ondergaan.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een goede architect kan een plan maken dat zowel recht doet aan de cultuurhistorische betekenis van de plek als aan de toekomstige functie. Bij ingewikkelde plannen kan de RCE in de planfase adviseren en een 'preadvies' uitbrengen. Als een omgevingsvergunning wordt aangevraagd, beoordeelt de RCE het plan en brengt namens de minister van OCW advies uit aan het bevoegd gezag. De RCE hanteert hierbij de richtlijnen uit dit hoofdstuk als globaal toetsingskader. Indien het monument buiten de bebouwde kom ligt, kan ook de provincie advies uitbrengen. De gemeente maakt de uiteindelijke afweging of de vergunning wordt verleend.

De Heilig Hartkerk in Hengelo (1953) stond sinds 2003 leeg. Dankzij een goede samenwerking tussen de basisschool St. Plechelmus en de gemeente was deze herbestemming zo succesvol dat het project in 2010 met de Gouden Piramide werd bekroond. Een school blijft uitstekend in een kerk te kunnen functioneren.

4 UITGANGSPUNTEN EN RICHTLIJNEN VOOR EEN GOED PLAN

De ontwerpfase

Als er een geschikte nieuwe bestemming voor een kerk gevonden is en duidelijk is aan welke cultuurhistorische, financiële en praktische eisen de verbouwing moet voldoen, kunnen de wensen en uitgangspunten vertaald worden in een concreet ontwerp. Een goed ontwerp is een ontwerp waarin de nieuwe elementen en functies voortbouwen op de cultuurhistorische waarden en karakteristiek van de kerk, zodat de ontwikkelingsgeschiedenis van het monument ‘leesbaar’ blijft. Dit hoofdstuk beschrijft de uitgangspunten voor zo’n ‘leesbaar’ ontwerp. De uitgangspunten zijn vertaald in praktische tips en richtlijnen voor de meest voorkomende ontwerpogaven bij de verbouwing van monumentale kerken.

4.1 Uitgangspunten voor een goed ontwerp

Monumenten zijn geen statische objecten, waarbij de tijd is stilgezet. Ook kerkgebouwen zijn aan veranderingen onderhevig geweest. Telkens zijn nieuwe lagen toegevoegd, soms naast en in plaats van het bestaande. Ook die veranderingen zijn we intussen gaan waarderen. Zo kunnen nieuwe ingrepen ook weer nieuwe waarden genereren. Vanuit het besef dat maatschappelijke ontwikkelingen steeds weer andere eisen aan mensen en hun leefomgeving stellen, is het vanzelfsprekend dat gebouwen –ook historische gebouwen- mee ontwikkelen met hun tijd. Herbestemming is vanuit dat perspectief te zien als een nieuwe stap in die constante ontwikkeling.

Bij beschermde gemeentelijke of rijksmonumenten hebben alle betrokkenen de taak te zorgen dat veranderingen aan het monument passen binnen zijn cultuurhistorische en stedenbouwkundige context. Een succesvol ontwerp –succesvol vanuit een oogpunt van monumentenzorg en architectonische kwaliteit- is een ontwerp dat hoogwaardig is, de historische betekenis en ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw leesbaar laat en bestendigt en een duurzame instandhouding van het gebouw gegarandeerd. Deze filosofie is vertaald in zes algemene uitgangspunten voor het ontwerp.

1. Recht doen aan de cultuurhistorische betekenis

De grote opgave bij het herbestemmen en verbouwen van kerken is recht te doen aan de specifieke cultuurhistorische betekenis. Karakteristiek, betekenis en context moeten leidend zijn voor de aanpassing van ieder gebouw. Het vereist begrip van de wezenlijke kenmerken van het gebouw, zijn

relatie met de stedelijke of landschappelijke omgeving en zijn ‘veranderingscapaciteit’. Pas dan kan een ontwerper aan de gang met de vraagstukken die te maken hebben met de aanpassing van monumenten aan nieuw gebruik. Het nieuwe programma zal zich moeten verhouden tot de cultuurhistorische waarden.

2. Streven naar behoud van de historische bouwsubstantie

Vaak liggen belangrijke waarden besloten in de historische bouwsubstantie. Oude bouwmaterialen en historische bouwtechnieken zijn zeldzaam en kunnen als zij verloren zijn gegaan niet meer worden teruggebracht. Daarom is het belangrijk te streven naar behoud hiervan.

3. Aandacht voor bijzondere kenmerken

Elementen van bijzondere waarde kunnen in de planvorming betrokken worden als betekenisgevende referenties, die het beste tot uitdrukking komen in de omgeving waarbij zij horen of waarvoor zij ontworpen zijn. Zij versterken de identiteit van de omgeving.

4. Maatwerk

De verbouwingsmogelijkheden voor een kerk en de manier waarop een nieuwe bestemming ingepast kan worden, zijn van verschillende factoren afhankelijk, zoals het type gebouw en de waardering van het interieur.

De 19de-eeuwse basiliek met zijn rijke interieur en gebrandschilderde glazen, de jaren ’30 kerk met laag doorlopende, gesloten kap en donker interieur, en de lichte doos uit de Wederopbouwperiode bieden elk verschillende kwaliteiten waarbinnen ingrepen en functies mogelijk zijn.

Steeds moet gezocht worden naar de juiste balans – maatwerk dus. Elk geval moet op zichzelf worden bekeken en beoordeeld. Er is geen algemeen geldende regel op te stellen.

5. Reversibiliteit

Reversibiliteit houdt in dat een toevoeging ongedaan kan worden gemaakt. Oud en nieuw blijven gescheiden, materieel en visueel. Een reversibele ingreep geniet daarom de voorkeur boven 'vaste' constructies.

Naarmate een investering in reversibele constructies echter hoger is, is de verwijderbaarheid van de inbouw minder realistisch vanwege de forse kapitaalvernietiging. Bovendien moeten ook voor reversibele constructies soms (diepe) funderingen worden aangelegd. Als een nieuwe reversibele ingreep een langere periode moet meegaan, moet die op zichzelf voldoende kwaliteit hebben en zich verhouden met de monumentale waarden.

6. Kwaliteit van ontwerp en vakmanschap

Om het nieuwe gebruik af te stemmen op het gebouw, de gevolgen van de verandering inzichtelijk te maken en de herstelwerkzaamheden alleen waar nodig, en met gevoel uit te voeren, is vakmanschap en kennis van historische gebouwen en bouwtechnieken vereist. Daarom verdient het aanbeveling te werken met gekwalificeerde en ervaren architecten, aannemers en ontwikkelaars.

Deze zes algemene uitgangspunten zijn voor kerken vertaald in concrete tips en richtlijnen voor het ontwerp. Deze vindt u uitgewerkt in de volgende paragrafen.

De Jacobskerk in Brielle raakte in 1970 buiten gebruik. Intussen is in de kerk een losstaande 'doos' geplaatst, die dienst doet als huisartsenpraktijk. De fysieke ingreep is minimaal, de ruimtelijke beleving van het kerkinterieur is redelijk goed in stand gebleven.

4.2 Neem de bestaande ruimte als inspiratiebron

Misschien wel de grootste opgave bij de herbestemming van kerken is de omgang met de grote, ongedeelde ruimte. Een goed ontwerp is er op gericht de ruimtewerking van het oorspronkelijke kerkgebouw in lengte, breedte en hoogte zoveel mogelijk tot zijn recht te laten komen. Het ontwerp sluit aan bij de bestaande ruimtelijke vormen houdt zoveel mogelijk rekening met bijzondere interieurelementen. Een nieuwe functie vraagt in veel gevallen om een nieuwe (en praktischer) indeling van de ruimte, vaak in kleinere deelruimtes. Vaak is er ook meer oppervlak nodig om het project financieel haalbaar te maken. Er zijn talloze manieren om de ruimte opnieuw in te delen, van het volledig intact laten van de ruimte tot, in het uiterste geval, de sloop van een deel van het gebouw. Hiernaast zijn schematisch alle mogelijke ruimtelijke oplossingen weergegeven, van weinig tot zeer ingrijpend. Deze worden hierna één voor één toegelicht. De nummers verwijzen naar het schema op pagina 51.

1 De volledige ruimte blijft intact

In de minst ingrijpende verbouwingsvariant blijft de ruimte volledig intact, maar wordt zij voor een andere functie benut. Dat kan ook nevengebruik zijn met behoud van de kerkelijke functie, zoals het geval is bij veel protestantse stadskerken. Een goed voorbeeld daarvan is de voormalige protestantse Pauluskerk in Oegstgeest. Na verwijdering van de banken wordt de kerk tegenwoordig voor tal van

De ontwikkelaar had extra vloeroppervlak nodig om de herbestemming van de Sint Franciscus van Saleskerk in Lijnden exploitabel te maken. In plaats van een verdiepingvloer in de zijbeuken is uiteindelijk gekozen voor een 'zwevende' doos in het schip.

activiteiten gebruikt, zoals concerten, gymnastieklessen en als dans- en yogaschool. Ook de kerkelijke functie wordt voortgezet: iedere zondag vindt er een dienst plaats van de Volle Evangelische Gemeente. De ruimte met zijn glas-in-loodramen is vrijwel ongewijzigd gebleven. Een kleine uitbouw maakt het mogelijk koffie en thee te serveren.

Een kerk die gebruikt wordt voor bruiloften, feesten en partijen behoeft weinig of geen bouwkundige ingrepen. Door middel van verlichting en indeling met gordijnen is de ruimte geschikt te maken voor alle mogelijke bijeenkomsten. Met een aantal zal de voormalige, kerkelijke eigenaar geen probleem hebben. Een aantal andere zoals feesten en partijen maakt dat de bisschoppen huiverig zijn geworden om kerken prijs te geven aan nieuwe functies.

2. De losse inbouw

Bij losse inbouw worden in de kerkruimte losse eenheden geplaatst voor culturele, sociaal-maatschappelijke of kantoorfuncties. De eenheden zijn van geringe invloed op de ruimtelijke beleving van het interieur als geheel. Een veel geprezen voorbeeld hiervan, ook internationaal, is de herinrichting van de Dominicanenkerk in Maastricht. Na jarenlange leegstand werd de kerk omgevormd tot boekhandel. De zorgvuldig ontworpen vrijstaande inbouw doet weinig afbreuk aan de ruimtelijke beleving van het interieur. Deze combinatie van boekwinkel/café heeft op verschillende plekken navolging gevonden, ondermeer in de Broerenkerk in Zwolle.

Na verwijdering van de banken wordt de voormalige protestantse Pauluskerk in Oegstgeest voor tal van activiteiten intensief gebruikt: concerten, dansschool, yoga en gymnastieklessen. Ook de kerkelijke functie wordt voortgezet: iedere zondag vindt er een dienst plaats van de Volle Evangelische Gemeente. De ruimte is met zijn glas-in-loodramen vrijwel ongewijzigd. Een kleine uitbouw maakt het mogelijk koffie en thee te serveren.

Aan het uiterlijk van de Henricuskerk in Amersfoort is niet te zien dat het gebouw twee 'gezichten' heeft. De oostzijde is de nu kerkzijde. Koor en transept vormen de verkleinde kerkzaal, van het schip gescheiden door een gesloten wand. Voordeel is dat de kerkelijke functie op dezelfde plek gecontinueerd wordt, in dezelfde sfeer, mét inventaris en glas-in-loodramen. Aan de westzijde is een kinderdagverblijf ondergebracht. Daarboven zit, onder gewelven en bereikbaar via de voormalige entree in de westgevel, een architectenbureau.

De Jacobskerk in Brielle raakte in 1970 buiten gebruik. Intussen is in de kerk een losstaande 'doos' geplaatst, die dienst doet als huisartsenpraktijk. De fysieke ingreep is minimaal, de ruimtelijke beleving van het kerkinterieur is redelijk goed in stand gebleven.

3. Nevenruimten gebruiken

Bij de herinrichting van alleen de nevenruimten (zoals kapellen, zijbeuken of de galerijen boven de zijbeuken) blijft de hoofdruimte van de kerk open. De nevenruimten worden voor medegebruik geschikt gemaakt door scheidingswanden. De open kerkruimte kan gebruikt worden voor culturele doeleinden, evenementen of buurtactiviteiten; de nevenruimten bijvoorbeeld als kantoor. Het karakter en de belevingswaarde van het interieur blijven bij transparante scheidingswanden goed behouden. Minder mooi is een oplossing met dichte scheidingswanden. Dit is soms onvermijdelijk, bijvoorbeeld bij een combinatie van kantoor- en vergaderruimtes met kerkelijk gebruik. Een goed voorbeeld van een dergelijke herinrichting is de Posthoorn in Amsterdam. Na langdurige leegstand werd de kerk rond 1985 ternauwernood van de sloop gered. Nu wordt de kerk intensief gebruikt. In de voorste traveeën van het schip en op de galerijen ter weerszijden zijn kantoorfuncties gehuisvest. In het transept en het koor vinden uiteenlopende activiteiten plaats zoals markt, theater, exposities en stembureau. De Posthoorn toont hoe kantoorfuncties uitstekend samengaan met wisselend ruimtegebruik van het schip en het koor, waarbij de beleving van het prachtige interieur intact is gebleven.

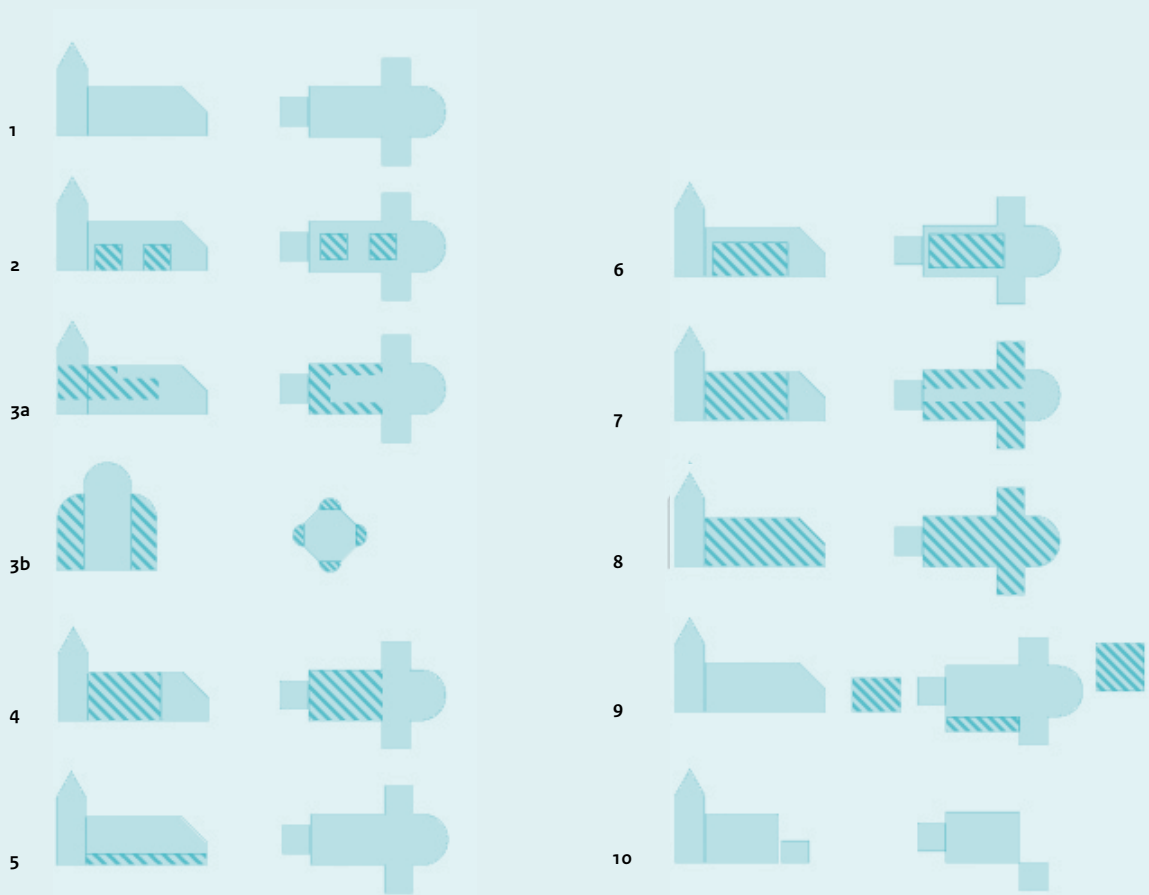
4. Verticale splitsing

Bij verticale splitsing wordt de kerk door een scheidingswand in tweeën gedeeld. De ene helft blijft als ingekrom-

pen kerkruimte voor de eredienst in gebruik, de ander helft wordt voor een of meer nieuwe functies ingericht. Het grote voordeel van deze vorm van nevengebruik is dat het gebouw zijn identiteit als kerkelijk middelpunt van de buurt behoudt en dat inventaris, (glas-in-lood)ramen en lichtwerking in hun liturgische context bewaard blijven, zij het op kleinere schaal. Een goed voorbeeld hiervan is de Henricuskerk in Amersfoort. Aan de buitenkant is niet te zien dat het gebouw twee 'gezichten' heeft. De oostzijde is de nu kerkzijde. Koor en transept vormen de verkleinde kerkzaal, van het schip gescheiden door een gesloten wand. Aan de zuidkant is een kinderdagverblijf ondergebracht. Daarboven zit, onder gewelven en bereikbaar via de voormalige entree in de westgevel, een architectenbureau.

5. Horizontale splitsing

Bij horizontale splitsing krijgt de kerk een extra verdieping, zodat een lage begane grond en een hoge ruimte op de verdieping ontstaan. Het tweemaal zo grote vloeroppervlak kan voor diverse functies gebruikt worden. De gewijzigde proporties beïnvloeden de beleving van de kerkruimte wel, maar minder ingrijpend dan bij verticale splitsing. De kerkruimte wordt minder hoog, maar de gewelven blijven vanaf de nieuwe vloer volledig zichtbaar, zoals de Noorderkerk in Apeldoorn bijvoorbeeld laat zien. Maar het houten tongewelf en het orgel zijn in hun volle omvang zichtbaar gebleven en bepalen nog steeds het karakter van de ruimte. Uiterlijk heeft de kerk nauwelijks wijzigingen ondergaan. Een nadeel van deze variant is dat op de begane grond minder daglicht beschikbaar is. Als een nieuwe functie daglicht vraagt, kan dat betekenen dat er extra ramen aangebracht moeten worden; dat heeft uiteraard wél gevolgen voor het buitenaanzicht.

Verschillende ruimtelijke oplossingen, variërend van het ongewijzigd gebruik van de ruimte tot het volledig dicht bouwen van de ruimte, bijbouwen en gedeeltelijke sloop.

6. De doos in de kerk

In de kerk wordt een grote, vrijstaande constructie gebouwd (een 'doos'), die het schip vrijwel geheel vult. De gewelven en eventuele zijbeuken blijven vrij, evenals het koor, dat voor bijzondere doeleinden gebruikt kan worden (diensten, vergaderingen). Fysiek wordt het gebouw nergens aangetaast, maar de oorspronkelijke ruimtelijke beleving is slechts beperkt te ervaren. Deze variant biedt als voordeel dat technische voorzieningen geheel in de inbouw kunnen worden ondergebracht. Een goed voorbeeld is de Leonarduskerk in Helmond. In het schip is een gezondheidscentrum gevestigd, dat als een losstaande constructie in het gebouw staat. Via de zijbeuken komt men in de indrukwekkende viering. Het koor wordt gebruikt voor onder andere rouw- en trouwdiensten. De kerk functioneert als een levendig middelpunt van de wijk. Uiterlijk duidt alleen een reeks daklichten in de kapvoet op de nieuwe bestemming.

7. Zichtlijnen behouden

Soms wordt de kerkruimte grotendeels volgebouwd, maar blijven enkele karakteristieke zichtlijnen behouden, zodat een (beperkte) beleving van de oorspronkelijke ruimte mogelijk blijft. Dat kan zijn een doorzicht

van de entree naar het open koor, en/of een doorzicht naar de gewelven. Deze variant wordt vaak toegepast als er woonfuncties in een kerk komen. Appartementen worden in verband met de daglichttoetreding bij voorkeur direct achter de gevels gesitueerd. Het midden van de ruimte blijft vrij voor de ontsluiting van de woningen.

8 'Volgieten'

Bij 'volgieten' wordt het kerkinterieur (vaak om financiële redenen) maximaal benut en volledig volgebouwd, in de meeste gevallen met appartementen. In het interieur is op geen enkele plek de oorspronkelijke ruimtewerking meer te ervaren. Deze vorm van hergebruik heeft vaak grote gevolgen voor het exterieur, omdat overal lichttoetreding gerealiseerd moet worden, zoals bij de Sint Jozefkerk in Hilversum, waar 31 appartementen zijn gerealiseerd. De dakkapellen en balkons hebben de oorspronkelijk gesloten karakteristiek van de kerk aangetast. Alleen de toren en de bouwmasa van het schip zorgen voor een associatie met het vroegere kerkgebouw. De betekenis van het gebouw is gereduceerd tot een stedelijk volume met een zwakke historische referentie.

Een kerk uit 1925 met een hoge kap en een vrij donker interieur biedt weinig mogelijkheden voor functies die om een vergaande ruimte-opdeling vragen. Nadat deze kerk tijdelijk dienst heeft gedaan als oefenruimte voor een toneelgezelschap biedt hij nu ruimte voor onder andere spirituele en culturele activiteiten. Een functie die in het verlengde van het kerkelijk gebruik ligt en om minimale aanpassingen vraagt. De Lourdeskerk in Scheveningen.

9. Bij- en aanbouwen

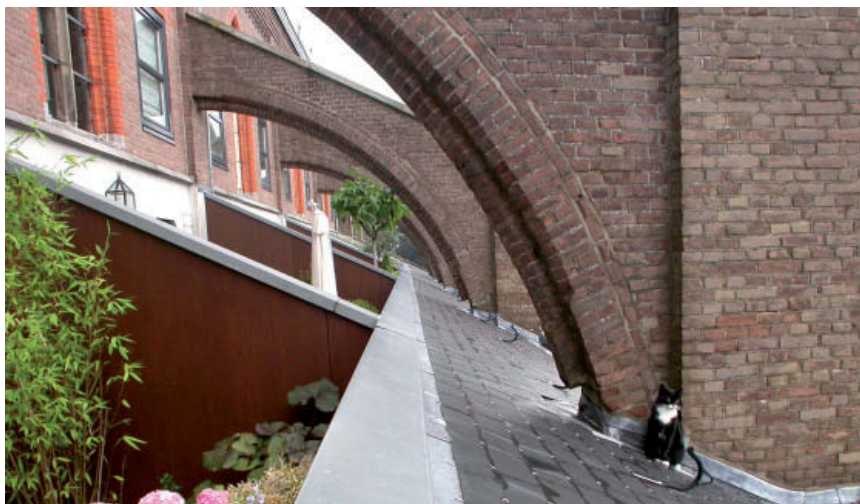
Als de herbestemming van een kerk onderdeel is van de herontwikkeling van de directe omgeving of van een hele wijk, kan de financiële en ruimtelijke druk op het kerkgebouw afnemen. Door nieuwbouw en herbestemming in één project onder te brengen en de kosten te spreiden over één begroting kan een programma gerealiseerd worden dat anders niet haalbaar zou zijn. Op dezelfde manier is het soms mogelijk om bij of aan de kerk nieuwbouw te realiseren. Ook dat vermindert de financiële en ruimtelijke druk op het kerkgebouw zelf, waardoor de centrale kerkrimte bijvoorbeeld behouden kan blijven, zoals de Heilig Hart kerk in Roosendaal laat zien. De kerk is getransformeerd in een gezondheidscentrum. De benodigde kantoorruimtes zijn ondergebracht in een nieuwe aanbouw tegen de noordzijde van de kerk. De nieuwbouw is met het kerkinterieur verbonden, maar lijkt daar aan de buitenzijde los van te staan door een glazen tussenlid. Dankzij deze ruimtewinst buiten de kerk kon met een minder belastend programma voor het interieur volstaan worden - een oplossing die vaak nog te weinig onderzocht wordt.

Tamelijk rigoreus is de aanpak van de Jozefkerk in Zwolle: aan de linkerkant konden door verwijdering van de zijbeukdaken drie etages appartementen worden gerealiseerd. De rechter zijgevel van de kerk werd grotendeels verwijderd om in de ruimte tussen het schip en een nieuwbouwvleugel een overdekt atrium te creëren. In de kerk en in de nieuwbouw zijn seniorenwoningen ondergebracht. De kerkelijke functie bleef in stand in de vorm van een kleine gebedsruimte in de Mariakapel.

De Daniëlkerk in Nijmegen werd op het nippertje van sloop gered. In deze Wederopbouwkerk zijn nu appartementen voor begeleid wonen, een kinderdagverblijf en een dagbesteding van een MLK-school ondergebracht. De enorme kerkzaal, gebouwd voor 1000 personen, is daartoe verkleind. Het project werd financieel mogelijk door het realiseren van een aantal nieuwbouwwoningen op het terrein naast de kerk, ter plekke van de voormalige pastorie en sacristie.

De Lourdeskerk in Scheveningen als congresruimte.

Woonfuncties in kerken hebben vrijwel altijd het grote probleem te moeten voldoen aan eisen van licht en lucht. Dat betekent het openen van de bestaande vensters, extra perforaties in de buitenmuren en het creëren van balkons: soms in de kap, maar bijna altijd in de daken van de zijbeuken. Door een deel van het dak intact te laten is het visuele effect vanaf de straat beperkt. De Vituskerk in Bussum.

10. Gedeeltelijk slopen

Soms is de kerkrimte te groot voor een nieuwe functie. Dan kan gedeeltelijke sloop een ingrijpende maar creatieve en effectieve oplossing bieden, zoals bij de Lourdeskerk in Zuidermeer. In het overgebleven deel is nu een wijkcentrum annex verenigingsgebouw gevestigd, terwijl de veel kleinere sacristie gebruikt wordt als een intieme gebedsruimte.

4.3 Neem lichtinval als centrale waarde bij het ontwerp

Bestaand licht

Kleur, lichtval en lichtintensiteit zijn voor de beleving van het interieur van een kerk van groot belang. De betekenis verschilt al naar gelang het type gebouw. Het veelkleurige licht van een neogotische kerk, het donkere interieur van een Krophollerkerk en de zee van licht in een wederopbouwkerk laten zien hoe licht de beleving tekent. Het is een immaterieel gegeven met een materiële bron, namelijk de blanke, gekleurde of gebrandschilderde glazen. Een discussie over het verwijderen of openen van deze ramen gaat dus over de kwaliteit van het licht in de kerk.

Afhankelijk van de nieuwe functie kan men proberen zoveel mogelijk de bestaande lichtinval te benutten. Als er een tekort aan daglicht is, kan men dit eerst met kunstlicht proberen aan te vullen, vóór er wordt gekeken naar dakdoorbraken. De praktijk laat bijvoorbeeld zien dat kleurig glas vaak behouden kan blijven bij een nieuwe kantoorfunctie. Een bijzondere omgeving billijkt het werken met wat extra kunstlicht en een wat beperkter uitzicht.

Als er een woonfunctie komt en doorbraken echt nodig zijn, kan de betekenis van kleur en licht nog steeds tot uitdrukking komen in een vrij te houden gedeelte van de kerk

(bijvoorbeeld het koor of een deel van het schip). Daar kunnen eventueel ook inventarisstukken bijdragen aan het creëren van een cultuurhistorische context.

Nieuw licht

Voor woonfuncties en mindere mate voor kantoorfuncties zijn vaak nieuwe openingen in gevels en daken nodig. Hoe meer nieuwe openingen, hoe meer het gebouw zijn onderscheidend karakter in het stads- of dorpsbeeld verliest. Indien het onvermijdelijk is dat ramen verwijderd worden, is het aan te bevelen om geopende vakken af te wisselen met bestaande, dichte raamvakken. Volledig verwijderde ramen geven de kerk een 'blind' uiterlijk.

Als perforaties in de kap noodzakelijk zijn, is het belangrijk te kiezen voor een zo rustig mogelijke positionering: openingen van gelijk formaat, liefst laag in de kap en op één horizontale lijn. Dit verhoogt de belevingswaarde van de kerk, maar ook van het stedelijk dakenlandschap eromheen.

Dakkapellen en inpandige balkons zijn nog weer een stap verder in de metamorfose van kerkgebouw richting flat, studio, kantoor- of wijkgebouw, en zouden dus zo veel mogelijk vermeden moeten worden. De praktijk leert dat dat in het algemeen goed mogelijk is.

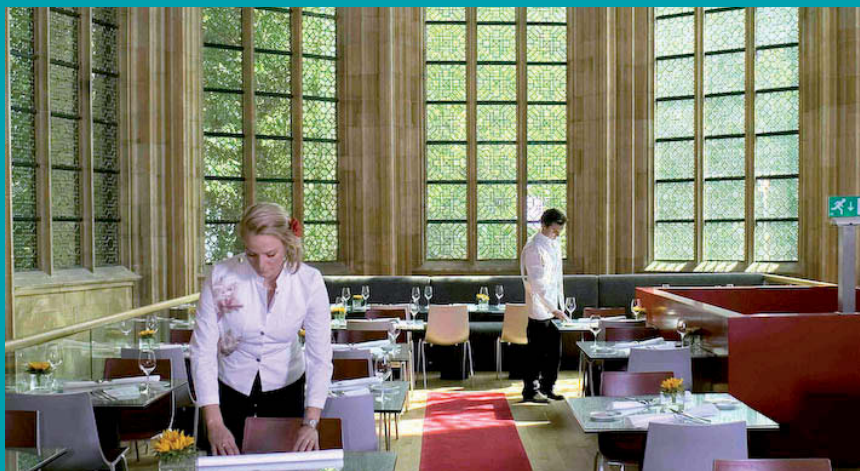
4.4 Behoud (delen van) de inventaris

Wanneer het besluit is genomen om een kerk te herbestemmen dan heeft dit ook gevolgen voor de inrichting en aankleding van het gebouw. De vraag is in hoeverre het plan onlosmakelijk met het gebouw verbonden bestanddelen kan intergreren in de nieuwe functie. De ensemblewaarde (historisch gegroeid of uit één fase) gaat vaak verloren,

Foto's links van boven naar beneden: een kerk die in gebruik is voor bruiloften, feesten en partijen behoeft weinig of geen bouwkundige ingrepen. Door middel van verlichting en indeling met gordijnen is de ruimte geschikt te maken voor alle mogelijke bijeenkomsten. Met een aantal zal de voormalige, kerkelijke eigenaar geen probleem hebben. Een aantal andere zoals feesten en partijen maakt dat de bisschoppen huiverig zijn geworden om kerken prijs te geven aan nieuwe functies. De Sint Jan in Roosendaal. Rechts, van boven naar beneden: de H. Hartkerk in Roosendaal vóór en na de verbouwing tot gezondheidscentrum. Rechtsonder: een 'rustige' horeca-functie in de Kruissherenkerk in Maastricht.

Foto rechts: Een winkelbestemming in een kleine zaalkerk is – afgezien van aanpassing of verwijdering van het bankenplan – zonder noemenswaardige voorzieningen te realiseren. De Doopsgezinde kerk in Terherne.

Zinken gieter
Per stuk
4,99

en afhankelijk van de cultuurhistorische waarden, de godsdienstige betekenis en de nieuwe functie zal bepaald moeten worden in hoeverre de verschillende onderdelen hun oorspronkelijke plaats kunnen behouden. Met creativiteit en visie blijkt dat veel interieuronderdelen ook in een nieuwe inrichting een plek kunnen krijgen of waardig kunnen worden hergebruikt. Hierdoor blijft het religieuze karakter in enige mate herkenbaar.

Onroerende zaken als glas-in-lood ramen, muurschilderingen, grafzerken en grafmonumenten, preekstoelen of orgels zijn weliswaar in principe meebeschermd met het monument, maar toch blijkt in de praktijk meer dan eens dat ze onderwerp van discussie zijn. Onroerende zaken hebben vaak een godsdienstige betekenis of lading die in een nieuwe context tot bezwaren kan leiden. Volgens de Monumentenwet betreft de wettelijke bescherming de gehele onroerende zaak. Het gaat dan om de hecht verankerde onderdelen. Deze bestanddelen zijn overigens niet noodzakelijkerwijs vermeld in de redengevende omschrijving van het monumentenregister. Het is daarom zaak om voorafgaand aan de planvorming contact op te nemen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om later misverstanden te voorkomen.

Roerende zaken als liturgische objecten, kerkzilver, gewaden, archieven en dergelijke kunnen worden herplaatst, tentoongesteld in een museum (in bruikleen of geschonken) of opgeslagen in een depot. Soms rest alleen verkoop.

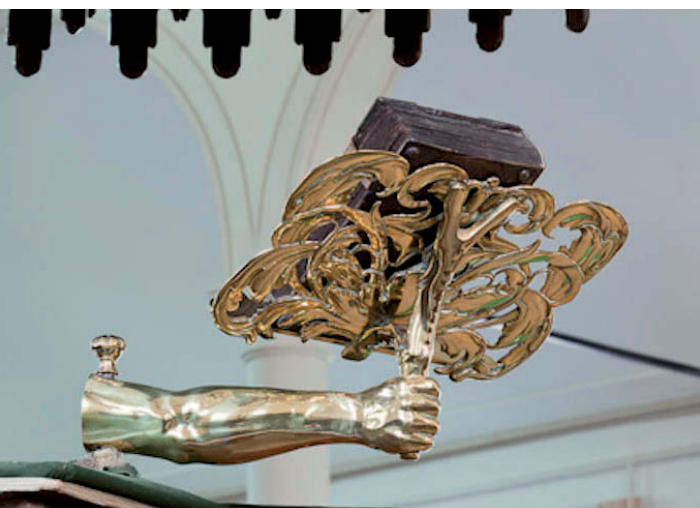
Er zijn wel eens onderdelen waarvan de status 'roerend' of 'onroerend' minder gemakkelijk te duiden is. Zaken kunnen onroerend zijn vanwege de bevestigingswijze, maar ook

vanwege een specifiek kerkgerelateerd ontwerp of vanwege een historische achtergrond. Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan onderdelen als kroonluchters, kruiswegstaties, tekst- en gedenkboarden of kerkbanken.

Naast wettelijke regels kunnen er ook kerkelijke regels zijn om rekening mee te houden bij de omgang met de inventaris. Per kerkgenootschap wordt verschillend gedacht over zaken die vrijkomen bij een kerksluiting. De RKK kent hiervoor regels en richtlijnen: een herbestemmingsplan voor roerend cultureel erfgoed moet ter goedkeuring aan de bisschop worden voorgelegd. De protestantse Kerk in Nederland onderstreept het belang van inventarisatie en registratie van roerend erfgoed, maar het staat een kerkgemeente vrij –met inachtneming van de kerkordetebepalen wat er met objecten of onderdelen gaat gebeuren. Ook bij de kleinere kerkgenootschappen met belangrijke en waardevolle erfgoedcollecties, zoals de oudkatholieke kerk of het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap, zijn regels en voorschriften die bepalen hoe er bij sluiting met het kerkelijk kunstbezit moet worden omgegaan.

Museum Catharijneconvent en de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) hebben samen met vertegenwoordigers van diverse kerkgenootschappen en erfgoedinstellingen, een praktisch hulpmiddel ontwikkeld voor het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen: de 'Handreiking roerend religieus erfgoed'. Met deze handreiking kunnen kerkbesturen en kloostergemeenschappen roerende voorwerpen in kerk of klooster overzichtelijk inventariseren, waarderen, selecteren en herbestemmen.

Roerend of onroerend?

Een opname van roerende zaken in een kerkinterieur

De emotionele, religieuze en (cultuur)historische waarden van het roerend religieus erfgoed komen dankzij de handreiking in beeld en lastige keuzes met betrekking tot behoud en afstoting van de voorwerpen kunnen vervolgens beargumenteerd worden gemaakt.

De 'Handreiking roerend religieus erfgoed' kunt u opvragen via www.HandreikingReligieusErfgoed.nl

Orgels

Nieuw gebruik van een kerk, bijvoorbeeld als concertruimte, heeft doorgaans grote gevolgen voor het orgel. De klimatologische en akoestische omstandigheden zullen in meeste gevallen ongunstiger worden. Bij veel nieuwe functies zal het instrument opgeslagen of naar een ander gebouw overgeplaatst worden. Voor de verwijdering van een orgel is een omgevingsvergunning vereist; het orgel valt onder de onroerende zaken. Dat geldt ook voor de verplaatsing van een orgel binnen het gebouw. In de vergun-

ning wordt voorgeschreven hoe met het orgel moet worden omgegaan, bijvoorbeeld dat demontage en verplaatsing door een gekwalificeerde orgelmaker dienen te gebeuren.

Wanneer het orgel tussentijds moet worden opgeslagen, gebeurt dat bij voorkeur bij een orgelmaker.

Bij verplaatsing binnen het gebouw moet rekening worden gehouden met akoestische en klimatologische omstandigheden, maar ook met bouwkundige problemen: orgels zijn bijzonder zware objecten. Het is van belang te weten dat een orgel dat wordt herplaatst in een niet-rijksmonument, niet langer beschermd is. Is het gebouw wel een rijksmonument, dan zal het orgel na herplaatsing als bestanddeel van dat gebouw beschermd zijn.

Een herbestemming biedt een kans om archeologische vondsten tot uitdrukking te brengen. De contour van een oudere kerk is in de koorvloer van de Utrechtse Janskerk opgenomen.

4.5 Houd rekening met archeologische waarden

Soms is niet alleen de kerk zelf aangewezen als rijksmonument, maar is ook het terrein waarop de kerk staat van rijkswege beschermd vanwege de archeologische waarden in de ondergrond. In dat geval is het van extra belang het bodemarchief zorgvuldig te benaderen. Zie wat betreft wet- en regelgeving en vergunningsprocedure rond archeologische monumenten ook §3.2. Maar ook onder kerken die niet aangewezen zijn, bevat de bodem vaak archeologische schatten.

De omgang met het bodemarchief kan meer inhouden dan alleen verplicht onderzoek. Indien de vondsten van bijzondere waarde zijn, valt te overwegen ze in het ontwerp op te nemen. De beleving van de ouderdom van het gebouw krijgt een meerwaarde wanneer tastbaar aanwezige restanten van voorgangers getuigen. Dat kan door het in zicht laten van oud muurwerk, van een oudere vloer of van bijzondere grafzerken.

Anders dan bij het oorspronkelijke gebruik zal een kerk, herbestemd als woonhuis of kantoor, vaak en langdurig verwarmd worden op relatief hoge temperaturen. Als gevolg hiervan neemt de relatieve luchtvochtigheid af en komt een vochttransport van buiten naar binnen op gang. Daarbij wordt waterdamp naar het binnenklimaat getransporteerd. In veel oude bouwmaterialen zijn zouten aanwezig. Door zoutuitbloei wordt het schilder- en pleisterwerk afgedrukt.

4.6 Houd vroeg rekening met de benodigde technische voorzieningen

Technische voorzieningen voor energiebesparing, verbetering van het thermisch comfort of brandveiligheid blijken in de praktijk vaak een sluitstuk van de planvorming. Dit terwijl deze maatregelen vaak van grote invloed zijn op het gebouw. Als dit soort ingrepen niet van meet af aan onderdeel zijn van het ontwerp bestaat het risico dat ze als achteraf toegevoegde elementen de kwaliteit van de verbouwing verzwakken.

Bij het ontwerp moet ook wettelijk gezien rekening worden gehouden met veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid en energiezuinigheid. De meeste voorschriften zijn te vinden in het Bouwbesluit 2003 (zie ook bijlage 2). Om het voorgeschreven niveau te halen zijn soms maatregelen nodig die conflicteren met het belang van het gebouw als monument. In die gevallen kan bij de gemeente een verzoek om ontheffing worden ingediend.

Foto rechts: Een kerk waarvan het volume maximaal wordt benut voor appartementen: installaties worden in restruimten ondergebracht. Het tijdig in de planvorming opnemen van de infrastructuur had dit soort oplossingen wellicht kunnen voorkomen.

Overmatige condensatie op glas-in-lood. Bij het herbestemmen van kerken worden vaak meerdere nieuwe ruimtes gecreëerd. Sommige daarvan kunnen originele glas-in-lood vensters bevatten. In veel gevallen zullen dergelijke ruimtes verwarmd worden. Afhankelijk van de functie van een ruimte is er dan nog enige vochtproductie. Zeker wanneer een transparant gevelonderdeel een matige weerstand tegen warmte bezit, is condensatie op het glas niet te vermijden.

SANCTA MARI

RETUS

Energiebesparing

Verbouwingen zijn een goede gelegenheid om de gebouwschil hygrothermisch te verbeteren, eventueel tot op het niveau van nieuwbouw. Het aanbrengen van isolatie is daarvoor het meeste eenvoudig. Maar het isoleren van monumentale gebouwen is niet zonder risico. Vooral het isoleren aan de binnenzijde van gebouwonderdelen kan leiden tot bouwfysische of esthetische schade. Het is daarom aan te bevelen om vooraf een integraal isolatieplan op te stellen. Meestal hoeven niet alle gebouwonderdelen geïsoleerd te worden. Verder is het van belang het isolatieplan integraal door te laten rekenen door een deskundig bouwfysisch adviesbureau (voor de zogenaamde vochttoets).

Thermisch comfort

Bij het herbestemmen van kerken zullen nagenoeg alle nieuwe functies een thermisch comfort vereisen dat hoger is dan het oorspronkelijke. Het aanleggen van een adequaat verwarmingssysteem is dan een onvermijdelijke maar ook ingrijpende maatregel.

Men zal nieuw gecreëerde ruimte(s) willen kunnen verwarmen tot een comforttemperatuur van 20° C of hoger. Daardoor daalt echter de relatieve luchtvochtigheid in het stookseizoen. Wanneer wanden vocht- en zoutbelast zijn, kan dit op termijn tot esthetische of mechanische schade leiden (vochtuitslag, afbrokkelend pleisterwerk).

Het onzichtbaar inbrengen van verwarming en meer nog ventilatie kan, afhankelijk van de nieuwe bestemming, een lastige zaak zijn. Een nieuwe functie in de vorm van een vrijstaand 'inbouwpakket' heeft meestal voldoende ruimte om leidingen en kanalen op te nemen. Hak- en breekwerk in de historische bouwmassa is dan niet nodig.

Brandveiligheid

De aard van verplichte brandveiligheidsmaatregelen hangt af van het soort gebruik van een gebouw. In de afgelopen jaren is veel maatwerk in de regelgeving opgenomen, waardoor een veilig gebruik van de kerken mogelijk werd. De regelgeving biedt de mogelijkheid om met een alternatieve aanpak als 'gelijkwaardige oplossing' te komen. Iedere nieuwe bestemming brengt een specifiek pakket aan maatregelen met zich mee, afhankelijk van het soort gebruik, het maximaal aantal aanwezige personen en de aard van de nieuw gecreëerde ruimtes. Standaardoplossingen zijn bij herbestemming niet te geven. Er is wel een aantal knelpunten, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van brandmeldinstallaties. Deze werken door typische problemen in kerken – stof, vocht en temperatuur - niet altijd naar behoren.

Na jarenlange leegstand onderging de Dominicanenkerk in Maastricht een transformatie tot boekhandel. De zorgvuldig ontworpen vrijstaande inbouw doet weinig afbreuk aan de ruimtelijke beleving van het interieur. Deze herbestemming oogste lof op internationaal niveau.

Foto pagina 62: Het Kruissherenklooster in Maastricht is verbouwd tot hotel/restaurant. Receptie en restaurant zijn ondergebracht in een vrijstaande inbouw in de kerk die de ruimtelijkheid voldoende respecteert.

Foto pagina 63: De 23 appartementen in de Utrechtse Heilig Hartkerk zijn ontsloten via de centrale hal. Bij binnenkomst beleeft men iets van de sfeer van het interieur van de voormalige rooms-katholieke kerk. Deze herbestemming laat zien dat het niet altijd noodzakelijk is het interieur maximaal te benutten.

Over de held

Zie ginds komt de scorbout

De gouden tips.

Van 2^e stage

BIJLAGE 1: WAARDERINGSCRITERIA

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;

Na langdurige leegstand werd de Posthoorn in Amsterdam rond 1985 ternauwernood van sloop gered. Nu wordt de kerk intensief gebruikt. In de voorste traveeën van het schip en de galerijen ter weerszijden zijn kantoorfuncties gehuisvest. In het transept en het koor vinden uiteenlopende activiteiten plaats zoals markt, theater, exposities en stembureau. De Posthoorn toont hoe kantoorfuncties uitstekend samengaan met wisselend ruimtegebruik van het schip en het koor, waarbij de beleving van het prachtige interieur intact blijft.

2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. Belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE 2: WET- EN REGELGEVING EN MONUMENTENBELEID

1. Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)

Bij het wijzigen van een van rijkswege beschermd kerkgebouw dient de eigenaar of gebruiker rekening te houden met de Monumentenwet 1988. Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een gebouwd rijksmonument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het monument waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist (art. 2.1, lid 1, aanhef en onder f, Wabo).

Vooroverleg

In het algemeen is het raadzaam om, als er een beschermd monument in het geding is, voorafgaand aan de vergunningaanvraag contact te zoeken met de vergunningverlener: het bevoegd gezag, d.w.z. bijna altijd de gemeente. Dit gebeurt het beste nog voordat het definitieve plan is opgesteld. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan op verzoek van het bevoegd gezag bij het vooroverleg aanschuiven, al dan niet via de daartoe ingestelde provinciale steunpunten monumentenzorg. Een aantal steunpunten biedt een regulier platform voor vooroverleg.

Tijdens het vooroverleg kan het bevoegd gezag de aanvrager informeren over de wijze waarop rekening kan worden gehouden met de cultuurhistorische waarden en met eventuele kwaliteitseisen of uitvoeringsvoorschriften die voor monumenten gelden. Ook kan helderheid worden verkregen over de indieningsvereisten, die van geval tot geval kunnen verschillen. Tijdens het vooroverleg worden wederzijdse verwachtingen helder. Zo wordt voorkomen dat de vergunning moet worden geweigerd omdat bij de voorgenomen ingreep onvoldoende rekening wordt gehouden met de cultuurhistorische waarden. Ook kan vooroverleg voorkomen dat een vergunningprocedure moet worden opgeschort omdat na indiening van de aanvraag nog allerlei stukken nodig blijken, die dan alsnog bij de aanvrager moeten worden opgevraagd. In een dergelijk geval wordt de beslistermijn voor het bevoegd gezag opgeschort, waardoor de procedure langer duurt.

Het bevoegd gezag en adviseurs

Het bevoegd gezag is de gemeente. Slechts in enkele gevallen is het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie of zijn Gedeputeerde Staten het bevoegd gezag. Is een aanvraag eenmaal ingediend, dan brengt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de volgende gevallen namens de minister van OCW advies uit aan het bevoegd gezag: (gedeeltelijke) sloop, functiewijziging, reconstructie en ingrijpend herstel. De adviestermijn bedraagt maximaal acht weken. Gedeputeerde Staten hebben een adviesbevoegdheid indien het rijksmonument gelegen is buiten de bebouwde kom en valt onder de ingrepen waarover ook de minister van OCW adviseert. Ook voor GS bedraagt de adviestermijn maximaal acht weken.

De gemeentelijke monumentencommissie adviseert het college van B&W over de aanvraag voor een omgevingsvergunning, ook indien een ander bestuursorgaan dan B&W bevoegd gezag is. In dat laatste geval adviseert B&W aan het bevoegd gezag, met medeneming van het advies van de monumentencommissie. De adviestermijn gaat in op de datum van het adviesverzoek, mits alle relevante stukken zijn bijgevoegd. Dit zijn alle stukken die noodzakelijk zijn voor de beoordeling van de aanvraag dan wel het ontwerpbesluit.

Advies op aanvraag of op ontwerpbesluit?

Het bevoegd gezag kan onder de Wabo advies vragen over de aanvraag om een omgevingsvergunning, of over het ontwerpbesluit op die aanvraag. Bij rijksmonumenten verdient het aanbeveling om de adviseurs al

in te schakelen bij de aanvraag. Het bevoegd gezag kan dan alle adviezen meenemen in het ontwerpbesluit. Dit verkleint het risico dat het ontwerpbesluit sterk moet worden aangepast naar aanleiding van een advies dat pas op het ontwerpbesluit kan worden uitgebracht. Ook bevordert dit de snelheid van de behandeling van de aanvraag, doordat de adviseurs tegelijkertijd adviseren en niet na elkaar in het proces.

Zienswijzen op ontwerpbesluit

Eenieder kan een zienswijze naar voren brengen op het ontwerpbesluit. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan namens de minister van OCW een zienswijze indienen. Dit staat los van de adviesbevoegdheid van de minister van OCW.

Archeologische monumentenzorg

Het belang van de archeologische monumentenzorg wordt door middel van verschillende wettelijke instrumenten beschermd. Enerzijds door aanwijzing van beschermde monumenten op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau, anderzijds door de daaraan gekoppelde vergunningstelsels. Voor beschermde archeologische rijksmonumenten geldt de archeologische monumentenvergunning op grond van de Monumentenwet 1988 (art. 11 e.v.) en voor provinciale en gemeentelijke archeologische monumenten de omgevingsvergunning op grond van artikel 2.2, lid 1, onder b, Wabo.

Nadere informatie

Meer informatie over de Wabo is te vinden op de website van de Rijksoverheid (<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingsvergunning>). Voor gerichte vragen over rijksmonumenten in relatie tot de Wabo kunt u contact opnemen met de infodesk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl.

2. Bepalingen uit de Monumentenwet 1988

In de Monumentenwet 1988 is bepaald dat bij toepassing van de wettelijke bevoegdheden van de Minister rekening moet worden gehouden met het gebruik van het monument. Artikel 2 van de Mw 1988 luidt als volgt:

1. Bij de toepassing van deze wet wordt rekening gehouden met het gebruik van het monument.
2. Met betrekking tot een kerkelijk monument wordt geen beslissing genomen ingevolge deze wet dan na overleg met de eigenaar.

Bij het eerste lid van artikel 2 Mw 1988 gaat het niet om de publiekrechtelijke, planologische bestemming, maar de gebruiksmogelijkheid die de eigenaar/gebruiker daaraan toekent en refereert bij vergunningaanvragen aan de belangenafweging.

Uit het tweede lid van artikel 2 van de Mw 1988 blijkt dat kerkelijke monumenten tot een afzonderlijke categorie worden gerekend. De reden daarvan is de godsdienstvrijheid, verankerd in de Grondwet. Om de zorgvuldigheid ten aanzien van de godsdienstvrijheid te garanderen is in het tweede lid voorgeschreven dat de beslissende instantie (de Minister dan wel Burgemeester en wethouders) bij besluitvorming een actieve houding dient in te nemen ten opzichte van een eigenaar van een beschermd kerkelijk monument.

In artikel 18 van de Mw 1988 is het volgende bepaald: Burgemeester en wethouders nemen met betrekking tot een kerkelijk monument geen beslissing ingevolge artikel 16 dan in overeenstemming met de eigenaar, voor zover het betreft een beslissing waarbij wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of de levensovertuiging in dat monument in het geding zijn.

Bij kerkelijke monumenten mag in het kader van de vergunningverlening derhalve geen standpunt worden ingenomen door Burgemeester en wethouders dat raakt aan een wezenlijk belang van de godsdienstuitoefening, voor zover dit niet in overeenstemming is met de eigenaar.

3. Bouwbesluit 2003: Vrijstellingen van het Bouwbesluit

Het Bouwbesluit 2003 (hierna: Bouwbesluit) geeft voorschriften met betrekking tot het bouwen van bouwwerken uit het oogpunt van veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Ook bij de restauratie van monumenten zal rekening moeten worden gehouden met de voorschriften van het Bouwbesluit. Voor gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten bevat artikel 1.12 van het Bouwbesluit echter een ontheffing. Hiermee wordt voorkomen dat bij bouwwerkzaamheden aan een monument de voorschriften van het Bouwbesluit onwenselijke effecten op het karakter van het monument zouden kunnen hebben. De ontheffing komt er op neer dat als voor het wijzigen van een monument een omgevingsvergunning is verleend en aan deze vergunning voorschriften zijn verbonden die afwijken van de voorschriften van het Bouwbesluit, uitsluitend de voorschriften van de vergunning van toepassing zijn. Als in de omgevingsvergunning géén voorschriften zijn opgenomen, betekent dit dat de voorschriften van het Bouwbesluit gewoon van toepassing zijn, ook al is er sprake van een monument. In het geval dat duidelijk is dat toepassing van een voorschrift van het Bouwbesluit een ongewenst effect zal hebben op het karakter van het monument is het dus belangrijk dat hierover in de monumentenvergunning een andersluidend voorschrift wordt opgenomen.

4. Meer aandacht voor herbestemming in monumentenbeleid

Verdrag van Granada

Het Verdrag van Granada (verdrag van de Raad van Europa) van 3 oktober 1985 is door Nederland geratificeerd en op 1 juni 1994 in werking getreden. Het verdrag verplicht de rijksoverheid om herbestemming van oude gebouwen te bevorderen. Artikel 11 stelt dat *'rekening houdend met de architectonische en historische aard van het erfgoed, iedere [lidstaat] zich verplicht tot het bevorderen van a) het gebruik van de beschermde goederen, rekening houdend met de behoefte van het hedendaagse leven; en b) het zodanig aanpassen van oude gebouwen dat die voor nieuwe doeleinden kunnen worden gebruikt.'*

Modernisering Monumentenzorg (MoMo)

In 2009 is de vernieuwing van de monumentenzorg door de Tweede Kamer goedgekeurd. Er vindt daardoor een verschuiving plaats van een sectorale en objectgerichte insteek naar een meer integrale en gebiedsgerichte aanpak. Naast behoud van erfgoed krijgt de ontwikkeling van erfgoed veel aandacht. Concreet is dat uitgewerkt in drie speerpunten:

1. cultuurhistorie wordt een belangrijk element in de ruimtelijke ordening;
2. de sectorale regelgeving wordt eenvoudiger;
3. er komt meer aandacht voor de herbestemming van (leegstaande) monumentale gebouwen.

Meer informatie over wet- en regelgeving voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (www.cultureelerfgoed.nl).

BIJLAGE 3: FINANCIERING EN SUBSIDIE

Voor de instandhouding van gebouwde monumenten bestaan financieringsregelingen. Een belangrijke voorwaarde voor subsidiëring, fiscale aftrekmogelijkheden en de financieringsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds is dat een monument is ingeschreven in het monumentenregister

BRIM-subsidie

Werkzaamheden om rijksmonumentale kerkgebouwen in stand te houden, komen in principe in aanmerking voor subsidie op grond van het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim). Zie voor bijzonderheden www.cultureelerfgoed.nl.

Stimuleringsregeling herbestemming monumenten (vanaf 2011)

Deze regeling wil het vinden van een goede bestemming voor leegstaande of leegkomende monumenten stimuleren. Indien een nieuwe functie niet op korte termijn gerealiseerd kan worden, is het mogelijk om tevens subsidie aan te vragen voor het tijdelijk wind- en waterdicht houden van het gebouw. Hiermee kan een toename van de restauratiekosten als gevolg van een achteruitgang van de bouwkundige staat worden voorkomen of beperkt. Ook kunnen makkelijker tijdelijke functies gerealiseerd worden als het gebouw wind- en waterdicht is.

Kerken Nevenfunctie-Lening van het Nationaal Restauratiefonds

Het Brim voorziet alleen in subsidie om het kerkgebouw in stand te kunnen houden; maatregelen met oog op een beter gebruik komen niet voor Brim-subsidie in aanmerking. Vanaf 1 januari 2009 biedt het Nationaal Restauratiefonds aan eigenaren van rijksmonumentale kerken een laagrentende lening aan. Met deze Kerken Nevenfunctie-Lening kunnen werkzaamheden gefinancierd worden die nodig zijn om faciliteiten aan te brengen in de kerk, zoals sanitaire voorzieningen, verwarming of een pantry. Op deze manier kan de kerk naast de eredienst ook gebruikt worden voor concerten, tentoonstellingen, vergaderingen, enz. Zie www.restauratiefonds.nl voor meer informatie.

Meer informatie over financiële steun voor rijksmonumenten is te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (www.cultureelerfgoed.nl)

BIJLAGE 4: STANDPUNT ROOMS-KATHOLIEKE KERK

In de vergadering van 9 september 2008 hebben de bisschoppen een standpunt ingenomen over de problematiek rond leegstand, sloop en hergebruik van vrijkomende rooms-katholieke kerken. Veel kerken zijn te groot en steeds meer kerken verliezen hun religieuze functie. Meer dan de helft van de rooms-katholieke kerken is Rijksmonument (935 van de 1700).

Kern van het standpunt van de bisschoppen is dat de betekenis van het religieus erfgoed materieel en immaterieel is. Kerken zijn permanent 'gewijde en heilige plaatsen'. Dit laatste, een belangrijk punt in de discussie over herbestemming, maakt dat de herbestemming van rooms-katholieke kerken gevoeliger ligt dan van een protestantse kerk. Een gewijde rooms-katholieke kerk moet eerst aan de eredienst onttrokken worden (*exsacratio*), voordat overgegaan kan worden tot herbestemming. De bisschop neemt hiertoe het besluit. In principe staan de bisschoppen afwijzend tegenover herbestemming. Toch willen zij hun medewerking aan het vinden van een nieuwe functie niet onthouden en erkennen zij dat er een maatschappelijke behoefte bestaat kerken als teken van geloof te behouden, ook wanneer zij hun functie hebben verloren. Bovendien maakt het kerkelijk wetboek (canon 1222, par. 1 en 2) 'een profaan en niet onwaardig gebruik' mogelijk, mits 'het zielenheil er geen schade door lijdt'.

Can. 1222

§1 Als een kerk op geen enkele wijze nog voor de goddelijke eredienst gebruikt kan worden en de mogelijkheid niet bestaat om ze te herstellen, kan zij door de diocesane Bisschop teruggebracht worden tot een profaan en niet onwaardig gebruik.

§2 Waar andere ernstige redenen het raadzaam maken dat een kerk niet langer voor de goddelijke eredienst gebruikt wordt, kan de diocesane Bisschop, na de priesteraad gehoord te hebben, deze terugbrengen tot een profaan en niet onwaardig gebruik, met toestemming van hen die wettig rechten op de kerk laten gelden, en mits het zielenheil er geen enkele schade door lijdt.

Hoewel alleen de bisschop de kerk aan de eredienst kan onttrekken, spreekt canon 1222 expliciet over de toestemming van hen die wettige rechten op de kerk kunnen laten gelden. Behalve de parochie als rechtspersoon kunnen andere personen rechten hebben. Denk daarbij aan grafrechten, fundatierechten, maar ook aan personen die onder bepaalde voorwaarden aan de inrichting van het gebouw hebben bijgedragen, of andere organisaties die op eigen rechtstitel het kerkgebouw mogen gebruiken voor het vieren van de eredienst.

De bisschoppen zien mogelijkheden voor herbestemming in verschillende gradaties. Met aanpassingen of een herinrichting kunnen er naast liturgische ook andere functies in het verlengde daarvan plaatsvinden, bijvoorbeeld het creëren van ontmoetings- en vergaderruimtes of ruimtes voor bibliotheek, school of ouderensoos.

Als de kerk niet voor de eredienst kan worden behouden, is overname door een ander geloofsgenootschap niet bezwaarlijk. Dat genootschap moet wel lid zijn van de Raad van Kerken; een ander christelijk kerkgenootschap kan in aanmerking komen als de lokale situatie zich daar niet tegen verzet. Daaruit valt af te leiden dat een rooms-katholieke kerk geen moskee kan worden.

Een profane functie is denkbaar zolang deze 'waardig' is. De voorkeur gaat uit naar een sociale functie (bibliotheek, brede schoolvoorziening, gezondheidscentrum, hospice, opvanghuis) en in mindere mate naar een culturele (museum, expositie).

Sloop verdient de voorkeur boven een 'niet-waardige' bestemming. Maar omdat sloop onherroepelijk is en de toekomst ongewis, valt er veel voor te zeggen de kerk in eigendom te houden en een waardige (tijdelijke) bestemming te geven.

Onder bepaalde voorwaarden kunnen rooms-katholieke kerken dus een nieuwe functie krijgen, zelfs een profane, maar in geval van een onwaardige bestemming verdient het de voorkeur de 'heilige plaatsen' te slopen, aldus de conclusies van de bisschoppenvergadering.

BIJLAGE 5: STANDPUNT PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND

Het standpunt van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) over leegstand, sloop en hergebruik van vrijkomende protestantse kerken is in 2009 vastgelegd in de nota 'Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk'. De nota werd opgesteld op verzoek van de generale synode. De mogelijkheden voor de herbestemming van protestantse kerken, zo stelt de nota, wordt in belangrijke mate bepaald door de theologische betekenis van het kerkgebouw, maar ook door plaatselijke omstandigheden en gevoelens. De kerken zijn immers eigendom van de lokale, kerkelijke gemeenten. De nota van de PKN geeft ruimere marges voor hergebruik dan de vergadering van bisschoppen. Het essentiële verschil is dat een protestants kerkgebouw geen 'heilige plaats' is, maar een plaats van heiliging. De materiële substantie is daardoor van minder belang.

Ook de PKN ziet een graduele schaal van mogelijkheden bij hergebruik. Vooropgesteld wordt dat de overheden een verantwoordelijkheid zouden moeten hebben voor de instandhouding van protestantse kerken, daar waar de eigen gemeente de kosten voor het onderhoud niet meer kan opbrengen. Afstoting, hergebruik en sloop zouden daarmee voorkomen kunnen worden.

Indien een kerkgebouw moet worden afgestoten, komt hergebruik door een andere christelijke gemeenschap uit de oecumene, inclusief het Jodendom, als meest ideale oplossing in aanmerking. Hergebruik door andere christelijke gemeenschappen moet goed overdacht worden door de lokale, regionale en landelijke kerk. Het mag niet controversieel zijn ten aanzien van het gebouw en de geloofsgemeenschap. Gebruik door andere godsdiensten impliceert vervreemding en aantasting van de bedoeling van het gebouw en is alleen dan mogelijk als alle vertegenwoordigers nauw betrokken zijn. 'Mocht men in het interreligieus gesprek tot de conclusie komen dat de wereldgodsdiensten gelijkwaardig zijn, dan is het gebruik van de kerkgebouwen voor een andere religie dan het christendom sneller te overwegen'.

Voor profaan hergebruik komen, als het niet anders kan, sociaal-culturele instellingen in aanmerking, onder voorwaarde dat het gebouw uiterlijk het karakter van een kerk blijft behouden en dat deze vorm van hergebruik zich verdraagt met de geloofsbeleving van de lokale kerkelijke gemeenschap. Commercieel hergebruik wordt in principe afgewezen. Sloop is een laatste optie. In geval van monumentale gebouwen zonder toekomstperspectief moeten overheden het eigendom, beheer en onderhoud op zich nemen.

BIJLAGE 6: NUTTIGE ADRESSEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap en roerend erfgoed. Hij is onderdeel van het ministerie van OCW. Op de site van de RCE is wettelijke en praktische informatie te vinden over de verbouw en herbestemming van erfgoed. Zie www.cultureelerfgoed.nl en www.herbestemming.nu.

Nationaal Restauratiefonds

Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt eigenaren met restauratieplannen met advies over financieringsmogelijkheden. Het Nationaal Restauratiefonds ondersteunt gemeentes door advisering over de financiële kant van het erfgoedbeleid. Zie www.restauratiefonds.nl.

www.monumenten.nl

Veel praktische informatie over wet- en regelgeving, financiële mogelijkheden en onderhoud is te vinden op www.monumenten.nl, een initiatief van het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Stichting Bouwhistorie Nederland

De Stichting Bouwhistorie Nederland zet zich in voor de bevordering van bouwhistorisch onderzoek, zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht, en vraagt waar mogelijk aandacht voor het belang van dit onderzoek. De Stichting zet zich ook in voor de bevordering van opleiding en vorming van bouwhistorici. Zie ook www.bouwhistorie.nl.

Architecten

Op de website van de algemene Beroepsvereniging van Nederlandse Architecten (bna) zijn alle aangesloten architectenbureaus in Nederland te vinden: www.bna.nl.

Daarnaast is er de Vereniging voor Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR). Leden zijn in het bezit van een GEAR-certificaat (Gezamenlijke Erkenningsregeling van Architecten werkzaam in de Restauratie). Deze regeling waarborgt dat aangesloten bureaus aan specifieke eisen voldoen om op een verantwoorde manier met monumenten om te gaan. Zie www.vawr.nl.

Provinciale Monumentenwachten

In iedere provincie in Nederland is een monumentenwacht actief. De monumentenwacht is een onafhankelijke organisatie die monumenten van de abonneehouders inspecteert. Zie www.monumentenwacht.nl.

Protestantse Kerk in Nederland

De Protestantse Kerk in Nederland geeft informatie over het protestantisme, de oecumene, actief zijn of worden in de kerk, bestuur en organisatie. Voor meer informatie: www.pkn.nl

Rooms-katholieke Kerk Nederland

De RK-Kerk informeert over kerkelijk nieuws, de kerkelijke organisatie, catechese en liturgie. Op www.rkkerk.nl zijn daarnaast persberichten en documenten te vinden die zijn uitgegeven door de RK-Kerk in Nederland.

Reliwiki

Reliwiki is een database met informatie over en foto's van religieuze gebouwen. Bezoekers kunnen inzoomen op religieuze gebouwen en eigen informatie toevoegen. Deze informatie kan steeds worden geactualiseerd. Een redactiegroep onder leiding van het Gelders Genootschap houdt de betrouwbaarheid van de informatie in de gaten. Zie voor meer informatie www.reliwiki.nl.

Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland

De SKKN heeft als doelstelling het bevorderen van de belangstelling voor en kennis van de objecten van geschiedenis en kunst in de Nederlandse kerken en kloosters. De SKKN beheert registratiegegevens van het kunst- en cultuurbezit in Nederlandse kerken en kloosters ten dienste van onderzoekers en ter ondersteuning van kerkelijke collectiebeheerders. Op de website www.skkn.nl vindt u meer informatie over de activiteiten.

Vereniging van Beheerders in Monumentale Kerkgebouwen in Nederland

De VBMK is de landelijke vereniging van eigenaars en beheerders van monumentale kerken. De vereniging zet zich in voor een goed beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen in Nederland en het bevorderen van bekendheid van de multifunctionele gebruiksmogelijkheden van deze gebouwen. Behalve informatie over de activiteiten van de vereniging en diverse publicaties, vindt u op de site onder 'monumentale locaties' alle bij de VBMK aangesloten kerkgebouwen vermeld. Voor meer informatie: www.vbmk.nl.

BIJLAGE 7: LITERATUUR

De afgelopen vijftien jaar is een groot aantal publicaties verschenen over de herbestemming van kerken, met tal van praktische tips en inspirerende voorbeelden. Hieronder vindt u er enkele. Ze zijn onder meer te raadplegen via de bibliotheek van de RCE, waar ook tal van andere publicaties te vinden zijn.

Daarnaast is veel informatie en advies te vinden in brochures van de RCE zelf over onderwerpen als voegwerk, baksteenmetselwerk, instandhouding van glas-in-lood, het reinigen van gevels en kleuronderzoek. Deze brochures zijn op te vragen bij de infodesk van de RCE of te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

A. van der Linden,

Voorkomen is Beter, discussienota van de commissie kerkelijke gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, 1998.

K. Doevendans, A. Schram en K. en W. van Velzel (red.),

Kansen voor kerkgebouwen, vragen & uitdagingen bij gebruik en herbestemming, PKN, 2007.

Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten,

Uitgave VBMK / VNG, 2008.

N. Nelissen e.a.,

Geloof in de toekomst, Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed, 2008.

Herbestemming kerken en kerklocaties; een inventarisatie vanaf 1970,

Haarlem, 2008 (samenwerking tussen de bisdommen Haarlem en Rotterdam en het Projectbureau Belvedere).

Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie,

Nederlandse bisschoppenconferentie, 2008. Te raadplegen op www.katholiekederland.nl

Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk,

PKN, 2009. Te raadplegen op www.pkn.nl.

O. Boelens en T. Meijers (red.),

Het kerkgebouw als religieus erfgoed, Bergambacht 2009.

Hendriks, L.L. & J. van der Hoeve (red.)

Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek. Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed. 2009.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage 2009

Handreiking roerend religieus erfgoed,

Museum Catharijneconvent Utrecht en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, 2011.

Te raadplegen op: www.handreikingroerendreligieuserfgoed.nl/.

COLOFON

De inhoud van deze brochure is afgestemd met vertegenwoordigers van de meest betrokken organisaties.

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Redactie & tekstadvies: Overland, Boxtel

Vormgeving: Fosfor ontwerp, Amersfoort

Druk: Lecturis, Eindhoven

Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed – behalve:

omslag; p. 47 lo; p. 26 ro: Kerssens De Ruiter architecten, Alkmaar

p. 8 lo; p. 18 midden; p. 26 lb; p. 36 midden; p. 43; p. 53 lb: Aart de Vries

p. 20: Marx en Steektee architecten, Eindhoven / foto René de Wit

p. 30 rb en p. 31; p. 57: Jos Stöver

p. 33: Architectenbureau De Bruin, Zwolle

p. 40 en p. 41 lb: Woonkerkxl, Utrecht

p. 44: Ben Vulkers

p. 48-49: Joachim Baan

p. 53 rb; p. 59: Albert Reinstra

p. 54 ro en p. 62: Architectenbureau SatijnPlus, Born

p. 55: Dolf van Weezel Errens

p. 58 lo en ro: Marc Stappers